

LAODIKEIA ÇALIŞMALARI
EK YAYIN DİZİSİ / SUPPLEMENTARY SERIES 1

GEÇ ANTİK ÇAĞ'DA LYKOS VADİSİ VE ÇEVRESİ

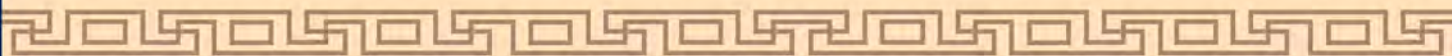
THE LYKOS VALLEY AND NEIGHBOURHOOD IN LATE ANTIQUITY

EDİTÖRLER / EDITORS
CELAL ŞİMŞEK – TURHAN KAÇAR

ege

YAYINLARI

LAODIKEIA ÇALIŞMALARI
EK YAYIN DİZİSİ / SUPPLEMENTARY SERIES 1

GEÇ ANTİK ÇAĞ'DA
LYKOS VADİSİ VE ÇEVRESİ

THE LYKOS VALLEY AND
NEIGHBOURHOOD IN
LATE ANTIQUITY

Editörler / Editors

Celal ŞİMŞEK – Turhan KAÇAR

Laodikeia Çalışmaları
Ek Yayın Dizisi / Supplementary Series 1

GEÇ ANTİK ÇAĞ'DA LYKOS VADİSİ VE ÇEVRESİ
THE LYKOS VALLEY AND NEIGHBOURHOOD IN LATE ANTIQUITY

Editörler / Editors
Celal Şimşek – Turhan Kaçar

© 2018 Ege Yayınları
1. Baskı
ISBN 978-605-9680-58-5

Kapak tasarımı
Mustafa Bilgin

Ön kapak fotoğrafı
Kazıma-Kabartılı Tabak (Laodikeia Kazı Arşivi)

Yapım ve Dağıtım
Zero Prodüksiyon Kitap-Yayın-Dağıtım Ltd. Şti.
Abdullah Sokak, No: 17, Taksim, Beyoğlu 34433 İstanbul/Türkiye
Tel: +90 (212) 244 7521 Faks: +90 (212) 244 3209
E.posta: info@zerobooksonline.com
www.zerobooksonline.com

Baskı
Matsis Matbaa Hizmetleri
Tevfikbey Mahallesi Dr. Ali Demir Caddesi No: 51
34290 Sefaköy/İstanbul
Tel: 0212 624 21 11 www.matbaasistemleri.com
Sertifika No: 20706

*Anadolu arkeolojisine büyük emeği geçen Hierapolis İtalyan Kazı Heyeti'nin
üçüncü başkanı Ord. Prof. Dr. Francesco D'Andria'ya ithaf olunur...*

*To Ord. Prof. Dr. Francesco D'Andria, third president of the Italian Archaeological
Mission to Hierapolis, for his great contributions to Anatolian archaeology...*

*Ayrıca, elim bir trafik kazası sonucu vefat eden Bizans Dönemi Anadolu arkeolojisi ve
tarihine önemli katkıları olan Oxford Üniversitesi'nden
Prof. Dr. Mark Whittow'un aziz anısına...*

*Also to the beloved memory of Prof. Dr. Mark Whittow from Oxford University,
who contributed greatly to the Byzantine history and archaeology
of Anatolia and sadly passed away after a traffic accident...*

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

SUNUŞ	ix
INTRODUCTION	xi
I. GEÇ ANTİK ÇAĞ VE LYKOS VADİSİ (Late Antiquity and the Lykos Valley)	
GEÇ ANTİK ÇAĞ NEDİR? (What is Late Antiquity?) Turhan KAÇAR	3
THE IMPACT ON ASIA MINOR OF THE PERSIAN INVASIONS IN THE EARLY SEVENTH CENTURY (Erken VII. Yüzyılda Sasani İşgallerinin Anadolu'ya Etkileri) Geoffrey GREATREX	13
THE GREAT PLAGUE OF LATE ANTIQUITY IN ASIA MINOR (Geç Antik Çağ Anadolu'sunda Büyük Veba) Stephen MITCHELL	27
THE END OF ANTIQUITY IN THE LYKOS VALLEY: SETTING A NEW AGENDA (Lykos Vadisi'nde Antik Çağ'ın Sonu: Yeni Bir Düşünce) Mark WHITTOW	37
ROADS AND ROUTES IN WESTERN PHRYGIA IN LATE ANTIQUITY (Geç Antik Çağ'da Batı Frigya İçindeki Yollar ve Rotalar) Andreas KULZER	55
GEÇ ANTİK ÇAĞ'DA LYKOS VADİSİ VE ÇEVRESİ (Lykos Valley in Late Antiquity) Mustafa Hamdi SAYAR	65
EARTHQUAKES AND LATE ANTIQUE URBANISM: SOME OBSERVATIONS ON THE CASE OF THE LYKOS VALLEY (Depremler ve Geç Antik Kentleşme: Lykos Vadisi Örneği Üzerine Bazı Gözlemler) Troels Myrup KRISTENSEN	71
II. LAODIKEIA	
GEÇ ANTİK ÇAĞ'DA LAODIKEIA (Laodikeia in the late antiquity) Celal ŞİMŞEK	81
LAODIKEIA'DA HİRİSTİYANLIK VE KİLİSELER (Christianity and Churches in Laodikeia) Fahriye BAYRAM	117
PERSECUTION, MARTYRDOM, AND HAGIOGRAPHY IN LAODIKEIA PRESENTATION (Laodikeia'da Takibat, Şehadet ve Aziz Hikâyeleri) Ulrich HUTTNER	139
LAODIKEIA KİLİSESİNDE UYGULANAN RESTORASYON YÖNTEMLERİ: TEMEL PRENSİPLER VE UYGULAMA SINIRLARI (Restoration Methods Applied in the Laodikeia Church: Fundamental Principles and Application Limits) Çağrı Murat TARHAN	149

LAODIKEIA GEÇ ANTİK ÇAĞ SERAMİKLERİ (Late Antique Pottery of Laodikeia) Celal ŞİMŞEK – Mustafa BİLGİN	175
THE INSCRIPTIONS OF TEMPLE A FROM LAODIKEIA. NEW EVIDENCE FROM THE AGE OF DIOCLETIAN TO THE AGE OF CONSTANTINE (Laodikeia'dan Tapınak A Yazıtları. Diocletianus'tan Constantine Yeni Bulgular) Francesco GUIZZI	201
AMPULLAE WITH FIGURAL DEPICTIONS FROM LAODIKEIA OF LATE ANTIQUITY (Geç Antik Çağ Laodikeiası'ndan Figürlü Ampullalar) Celal ŞİMŞEK – Barış YENER	217

III. HIERAPOLIS

GEÇ ANTİK ÇAĞ VE ERKEN BİZANS DÖNEMİNDE PHRYGIA HIERAPOLIS'İ (Late Antiquity and Early Christianity Periods in Hierapolis at Phrygia) Francesco D'ANDRIA	235
COUNCILLORS, HERETICS, AND ARCHBISHOPS IN LATE ANTIQUE HIERAPOLIS: RECENT EPIGRAPHICAL FINDINGS CONCERNING THE CITY, ITS TERRITORY, AND THE HISTORY OF HIERAPOLIS' BISHOPRIC (4 TH - 9 TH CENT.) (Geç Antik Hierapolis'te Konsey Üyeleri, Sapkınlar ve Başpiskoposlar: Hierapolis Kenti, Territoriumu ve Piskoposluk Tarihi ile ilgili Son Epigrafik Bulgular [IV – IX Yüzyıllar]) Alister FILIPPINI	249
DIVINE LITURGY AND HUMAN SKILLS IN THE ARCHITECTURAL SCULPTURE FROM THE CHURCH OF THE APOSTLE IN HIERAPOLIS (PHRYGIA) (Hierapolis Aziz Philip Kilisesi'nden Mimari Heykeltıraşlıkta İnsan Yeteneği ve Dinsel Seramoni) Manuela DE GIORGI	291
MOSAIC AND <i>OPUS SECTILE</i> PAVEMENTS IN THE CHURCH OF ST. PHILIP IN HIERAPOLIS (Aziz Philip Kilisesi'nden <i>Opus Sectile</i> ve Mozaik Döşemeler) Maria Piera CAGGIA	309
THE PLOUTONION OF HIERAPOLIS IN PHRYGIA IN THE LATE ANCIENT AND PROTO-BYZANTINE PERIOD (Geç Antik Çağ ve Erken Bizans Dönemi'nde Frigya Hierapolis'i Ploutonion'u) Pio PANARELLI	325

IV. GÜNEYBATI ANADOLU KENTLERİ (The Cities of South Western Anatolia)

GEÇ ANTİK ÇAĞ'DA LYDIA TRIPOLIS'İ (MS 4. YY'DAN SASANİ TAHRİBATI'NA KADAR) Lydian Tripolis during Late Antiquity (from the fourth century to the Sassanian destruction) Bahadır DUMAN	343
GEÇ ANTİK ÇAĞ'DA TRALLEIS (Tralleis in Late Ancient Period) Aslı SARAÇOĞLU	369
SOME REMARKS ON LATE ANTIQUE AND EARLY CHRISTIAN EPHEBUS (Geç Antik ve Erken Hıristiyanlık Dönemi Ephesus Üzerine Bazı Notlar) Andreas PÜLZ	385
EFES VE MAGNESIA BİZANS SURLARININ YENİDEN DEĞERLENDİRİLMESİ (Dating of the Byzantine City Walls of Ephesus and Magnesia on the Maeander Reconsidered) Mustafa BÜYÜKKOLANCI	401
GEÇ ANTİK ÇAĞ'DA STRATONIKEIA (Stratonikeia in Late Antiquity) Bilal SÖĞÜT	429

SUNUŞ

Eskiçağ ile Ortaçağ dünyası arasında bir geçiş dönemi olarak ilk defa 20. yüzyılın başında sanat tarihi çalışmalarında tanımlanan Geç Antik Çağ, özellikle son yarım yüzyılda popüler hale gelmiş ve günümüzde artık farklı bir disiplin ve tarihsel dönem olarak kabul edilmiştir. Modern tarih ve arkeoloji çalışmalarında “kısa ve uzun Geç Antik Çağ” olarak iki farklı kronolojik çerçeveye sahip olan bu dönem; araştırmacılar tarafından Diocletianus’tan, Iustinianus’a (3. yüzyıl sonu–6. yüzyıl) veya 2.–8. yüzyıllar arasına, hatta 10. yüzyıla kadar uzatılmaktadır. Geç Antik Çağ’ın coğrafi odağı büyük oranda Roma İmparatorluğu’nun doğu topraklarıdır. Doğu Roma İmparatorluğu’nu ayakta tutan en önemli bölge olan Anadolu’nun Geç Antik Çağ’daki durumu bu bağlamda çok önemlidir. Anadolu’nun tarihi ve arkeolojisi üzerine yürütülen çalışmalar, Geç Antik Çağ dünyasıyla ilgili akademik tartışmalara göz ardı edilemeyecek derecede önemli bilgiler sağlamış ve sağlamaya devam etmektedir. Bundan dolayı, Anadolu arkeolojisinde Geç Antik Çağ’a ilişkin buluntular, son zamanlarda üzerinde en çok durulan konuların başında gelmektedir. Arkeologlar geçmiş dönemlerde daha çok Arkaik, Klasik, Hellenistik ve İmparatorluk sanatı, mimarisi ve kültürü üzerinde durmuşlardır. Bu nedenle 1980’li yıllara kadar kazılarda ortaya çıkartılan MS 3. yüzyıl sonrası buluntular üzerinde fazlaca durulmamış, ancak bu tarihlerden itibaren Geç Antik Çağ kazı verileri yavaş yavaş önem kazanmaya ve yorumlanmaya başlanmıştır.

Gerçekten de genelde Akdeniz dünyası ve Anadolu, özelde ise Lykos Vadisi ve çevresi MS 3. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan köklü değişimlere ve gelişmelere sahne olmuştur. Roma İmparatorluğu’nun 3. yüzyılda yaşadığı siyasi ve dini kriz, imparatorluğun ertesi yüzyılda bir yandan Hıristiyanlaşmasıyla diğer yandan idari olarak çatalaşmasıyla sonuçlanmıştır. İmparatorlar Constantinus ve Licinius’un 313 yılında Milano’da kararlaştırdıkları din politikasıyla, Hıristiyanlar serbestlik kazanmışlar, Theodosius Dönemi’nde ise paganlık yasaklanarak, Hıristiyanlık resmi din olarak ilan edilmiştir. Bu gelişim, alışlagelmiş birçok şeyi temelinden değiştirmiştir. Artık kent yaşayışını eskiden olduğu gibi şekillendiren, kentsel peyzajı oluşturan agoralar, hamamlar, tiyatrolar, stadyumlar ve tapınaklar yerlerini, yavaş yavaş kiliselere ve dini mimari unsurlarına bırakmış ve yaşamın odak noktasını bu yapılar oluşturmaya başlamıştır. Geç Antik Çağ’ın son döneminde bir başka tek Tanrı inancı olarak İslam’ın ortaya çıkışı, başlangıçta Batı Anadolu kentlerinde olmasa da Doğu Akdeniz’de bulunan kentlerin arkeolojik manzarasına, yeni unsurların eklenmesine neden olmuştur.

Bütün bu değişimlerin özellikle başta Laodikeia olmak üzere, içerisinde yer aldığı Lykos Vadisi kentleri (Hierapolis, Tripolis, Kolossai vd.) ve çevresine nasıl yansıdığı sorusuna cevap arayan bu kitaptaki çalışmalar, 2015 yılında Denizli’de Pamukkale Üniversitesi bünyesinde Laodikeia Kazı Evi’nde yapılan bir toplantıya dayanmaktadır. Dolayısıyla odak noktası Geç Antik Çağ’da Lykos Vadisi ve Çevresi olarak belirlenen bu kitapta yer alan çalışmalar, sadece Batı Anadolu antik kentlerinde kazılarda ortaya çıkartılan son buluntu ve gelişmeleri değerlendirmemekte, aynı zamanda Geç Antik Çağ tarih yazımını meşgul eden, antik kent kültürünün durumunu, çöküş, değişim, dönüşüm gibi kavramları da dikkate alarak tartışmaktadır.

Geç Antik Çağ Anadolu’sunda kentsel nüfusun azalmasının gerisindeki faktörleri incelerken, şimdiye kadar genelde ihmal edilen salgın hastalıkların rolüne dikkat çekilmekte ve kentsel sistemin çöküşünü ele alırken fazlasıyla anlam yüklenen Sasani saldırılarına ilişkin yargılarda, daha temkinli olunmasını önermektedir. Hiç kuşkusuz Roma dünyasının tek dış tehdidi Sasaniler değildi. İmparatorluğun kuzey sınırlarında yaşayan Germen asıllı kavimler de zaman zaman büyük tehdit oluşturuyordu. Öyle ki bu kavimlerden birisi olan Gotların, 3. yüzyılın ortalarında Kafkaslar üzerinden Anadolu’yu istila etmelerinin etkisi Efes ve civarında yapılan arkeolojik çalışmalarla belgelenmektedir.

Bu kitapta yer alan arkeologların ve tarihçilerin çalışmaları iki farklı kategoride değerlendirilebilir: Bir yanda arkeologlar çalıştıkları kentler özelinde, (bu bağlamda Laodikeia, Tripolis, Hierapolis gibi Lykos Vadisi kentleri; Stratonikeia, Ephesus ve Tralleis gibi çevre kentler) Geç Antik Çağ'da farklılaşan buluntulara dikkat çekilmektedir. Kazılarda ortaya çıkartılan buluntular kentsel hayatın vaziyetini ortaya koymasından çok önemlidir. Diğer yanda tarihçiler Geç Antik Çağ dünyasıyla ilgili modern tarihi tartışmalara işaret ediyorlar ve o dünyayı derinden sarsan depremler, siyasi sorunlar ve salgın hastalıklar gibi faktörlerin, söz konusu dönemde kentsel hayatı ne derecede etkilediklerini arkeolojik veya yazınsal literatürde yer alan verilerden hareketle ele almaktadırlar.

Son olarak, hem bu kitabın ortaya çıkmasında hem de Laodikeia Kazı ve Restorasyon çalışmalarına sağladıkları destekten dolayı, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne, Denizli Valiliği'ne, Denizli Büyükşehir Belediyesi Başkanlığı'na, Pamukkale Üniversitesi Rektörlüğü'ne, Pamukkale Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projeleri Birimine (BAP), Güney Ege Kalkınma Ajansı'na (GEKA) teşekkür ederiz. Ayrıca kitabın hazırlanmasında emeği geçen Dr. İnci Türkoğlu ve Arkeolog Ayşegül Arıç'a teşekkür etmek bizim için bir görevdir. Laodikeia antik kentinin Dünya Kültür Mirasına kazandırılması için 2003 yılından itibaren Kazı Ekibinin yaptığı öz verili çalışmalar, hiç kuşkusuz her türlü takdirin üzerindedir.

Celal ŞİMŞEK – Turhan KAÇAR
2017, Denizli

INTRODUCTION

The term “late antiquity” denoting the transitional period from the ancient world to the medieval world was first proposed in the art historical studies at the beginning of the twentieth century; it has become very popular in the last half-century transforming to a separate discipline and historic period. In modern studies of history and archaeology, the period of late antiquity has two chronological spans as “short” and “long”, lasting either from the reign of Diocletian to Justinian (third-sixth centuries AD) or from the second to the eighth – even to the tenth – century. Geographical focus of late antiquity is mostly the eastern part of the Roman Empire. Therefore, the situation of Anatolia, the most important region that kept the East Roman Empire standing, through late antiquity is of utmost importance. Studies on the history and archaeology of Anatolia provide non-ignorable material to the academic debates on the late antique world. Therefore, finds related with the late antiquity of Anatolia are among the leading topics of recent times. In the past, archaeologists had concentrated on the art, architecture and culture of the Archaic, Classical, Hellenistic and Imperial periods. Thus, finds dating to after the third century AD were not paid much attention until the 1980s when the data on late antiquity started to gain in importance and be assessed gradually.

Indeed, the Mediterranean world and Anatolia in the wider sense and the Lykos Valley and its neighbourhood in particular witnessed radical changes and developments as of the third century AD. Political and religious crises of the third century culminated in the Christianisation and administrative forking of the Roman Empire in the following century. Emperors Constantine and Licinius legitimised Christianity with their “Edict of Milan” in 313; and finally Emperor Theodosius banned paganism making Christianity the official religion. This change altered many things taken for granted. Now, agorae, baths, theatres, stadiums and temples, which had shaped the urban life and landscape in the earlier times, were taken over by churches and other Christian religious structures. In the last phase of late antiquity, another monotheistic religion, Islam was born and it paved the way for integration of new elements in the archaeological landscape of the cities in the East Mediterranean, even if not the cities of West Anatolia right away.

The papers in this book have arisen from a meeting held at Pamukkale University in 2015 and look for answers to the query on the abovementioned changes as reflected in Laodikeia, above all, and in the Lykos Valley and its neighbourhood. Thus, the studies presented in this book with a focus on the Lykos Valley and its Neighbourhood in Late Antiquity not only assess the latest finds uncovered and developments attested in the archaeology of the ancient cities of western Anatolia in particular, but also discuss these issues taking into consideration the concepts such as the situation with the urban culture of antiquity, fall, change, and transformation, which have been debated by the historiography of late antiquity.

Investigating into the decrease in urban populations in Anatolia of late antiquity, they draw attention to the part of the epidemics, mostly neglected until now, and also suggest that the Sassanian raids have been overrated while dealing with the collapse of the urban system. Certainly, the Sasanians were not the only external threat to the Roman world. Germanic peoples living about the northern borders of the Empire posed threats time to time. In so much that the raids by the Goths, one of those peoples, about middle of the third century AD are now archaeologically documented in and around Ephesos.

The studies by archaeologists and historians presented in this book should be considered in two categories: on one side, the archaeologists call for attention to the finds distinguishing themselves in late antiquity based on

the cases of their proper excavations at the cities of Laodikeia, Tripolis and Hierapolis in the Lykos Valley as well as Stratonikeia, Ephesus and Tralleis in the neighbourhood because these finds are of importance for they cast light onto the urban life of the period. On the other side, historians point to the modern historiographic debates regarding the world of late antiquity and investigate the effect on the urban life of the factors like earthquakes, political problems and epidemics, which shook that world deeply, by investigating the data provided by the archaeological and literary literature.

Finally, we would like to express our gratitude to the Ministry of Culture and Tourism General Directorate of Cultural Heritage and Museums, Governorate of Denizli, Metropolitan Municipality of Denizli, Presidency of Pamukkale University, Pamukkale University's Office of Scientific Research Projects (BAP), and Development Agency for the South Aegean Region (GEKA) for their support to the excavations and restorations at Laodikeia. We also would like to extend our thanks to Dr. İnci Türkoğlu and Archeologist Ayşegöl Arıç for their effort in the preparation of this volume. Last but not least, the self-sacrificing work of the excavation team since 2003 to get Laodikeia into the World Heritage List is beyond all appreciation.

Celal ŞİMŞEK – Turhan KAÇAR
2017, Denizli

GEÇ ANTİK ÇAĞ'DA LAODIKEIA

Laodikeia in the late antiquity

CELAL ŞİMŞEK*

Abstract

Excavations have been conducted at the ancient city of Laodikeia uninterruptedly since 2003 and have brought to light immense quantity of data regarding the ancient city. The history of the settlement goes back to 5500s BC and continues to the seventh century AD, during which it was called Rhoas, Diospolis, and Laodikeia respectively; then it came to be called Ladik by Turks and today it is Denizli. Designed on the systematic grid plan the city assumed the identity of a polis as of the Hellenistic period. The vivid urban life during the Hellenistic and Roman Imperial periods is best attested at the baths and connected agorae, followed by the stadium and theatres, and finally at the sanctuaries.

With Paul's missionary trips in the first century AD Christianity spread in the cities of the Lycos Valley. The wealth of these cities obtained by overseas commercial relations via the River Meander stands forth. When Apostle Philip was martyred and interred together with his daughters at nearby Hierapolis in AD 80 and the wealth of Laodikeia conveyed the region to a point of attraction for Christendom. Thus, Laodikeia became one of the Seven Churches of the book of Revelation and became an important site of pilgrimage. In addition to architectural remains uncovered in the course of excavations the high number of small finds such as ampullae and unguentaria supports this opinion. Christianity spread more easily thanks to the Jewish community of the city. The first Christians gathered frequently and prayed in house-churches. Following the Edict of Milan issued in AD 313 churches were built across the city and the main one of them is the Church of Laodikeia in the centre. Tangible data uncovered by excavations has allowed us to understand how the Christian neighbourhoods expanded while pagan quarters shrank, finally disappearing entirely. Almost all of the churches in the city date to the fourth-fifth centuries AD; therefore, their plan layouts are of importance for casting light onto the church architecture of the concerned period. The regional Church council, which was held at Laodikeia about the middle of the fourth century and had universal impact, has an important place in the Christian identity of the city. Laodikeia was an important Christian centre during the fourth-fifth centuries AD and thus, lived through its second Golden Age, which ended with the earthquake in AD 494. The city was entirely abandoned in the early seventh century when another earthquake hit during the reign of the Byzantine Emperor Focas (r. 602-10).

Anahtar Kelimeler: *Laodikeia, Lycos Vadisi, Hıristiyanlık, Geç Antik Çağ, Yedi Kilise*

Keywords: *Laodikeia, Lycos Valley, Christianity, Late Antiquity, Seven Churches*

Laodikeia'da 2003 yılından itibaren yapılan araştırma ve kazı çalışmaları antik kentin, prehistorik dönemden Geç Antik Çağ'a (MS 7. yy) kadar nasıl bir gelişim ve değişim geçirdiğini daha iyi anlamamızı sağlamıştır.

Lycos (Çürüksu) Ovası'nın ortasında yer alan Laodikeia, bu coğrafi ve stratejik konumuyla her dönemde önemi korumuştur. Bu ova antik coğrafyada Frigya, Lidya, Karya bölgelerinin ortak sınırındadır. Üçgene yakın bir form gösteren ve çanak şeklinde olan ovanın etrafı dağlarla çevrili olup antik dönemde bölgeler arasında bir geçiş güzergâhı konumundadır¹ (Fig. 1-2). Ovanın güneyinde Babadağ (Salbakos) Dağı, kuzeyinde Çökelez Dağı,

* Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Kınıklı-Denizli/TÜRKİYE. E-mail: csimsek@pau.edu.tr

¹ Ramsay 1895, 2-7; Şimşek 2009, 673.

Fig. 1 Güneybatı Anadolu yol güzergâhları ve antik kentler haritası (Calder – Bean'dan düzenleme)

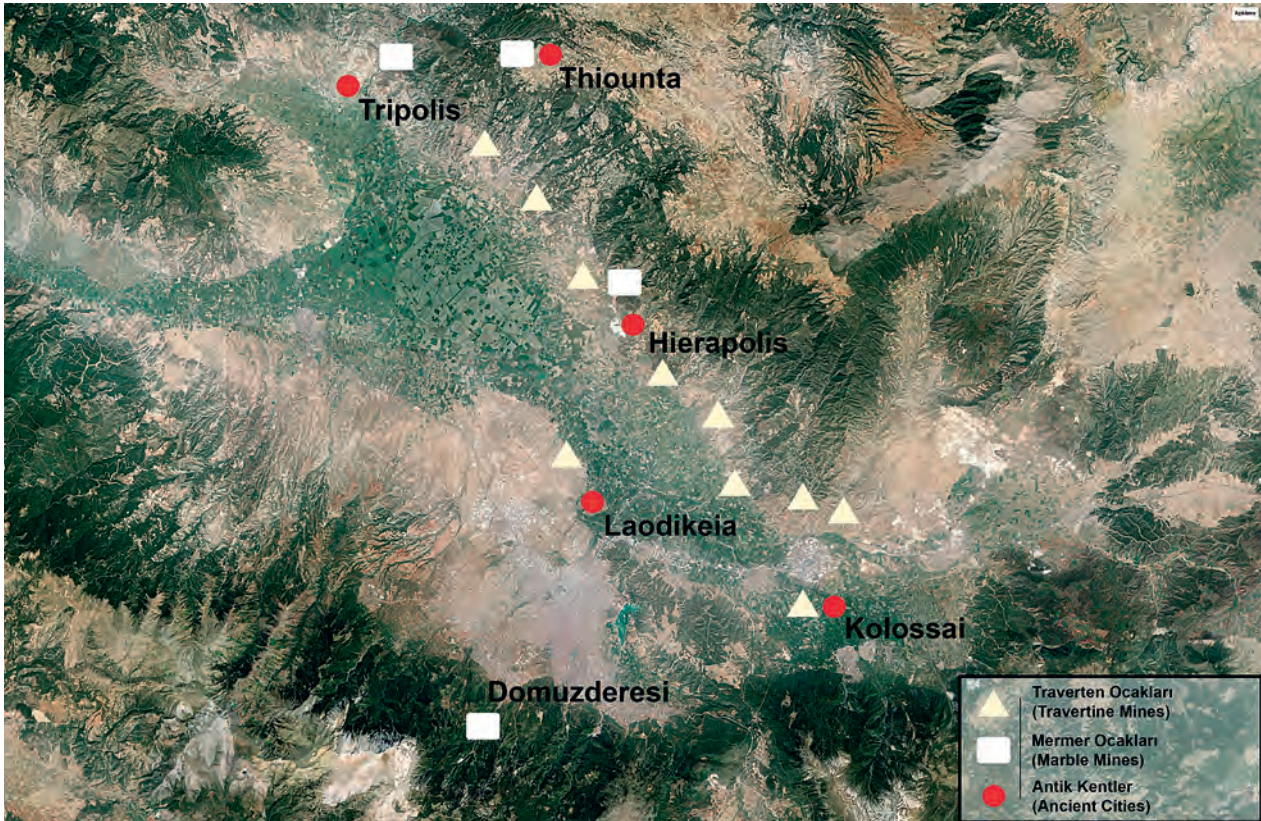

Fig. 2 Uydu fotoğrafı üzerinde Lykos Vadisi antik kentleri ile traverten ve mermer ocakları

Fig. 3 Laodikeia Antik Kenti uydu fotoğrafı

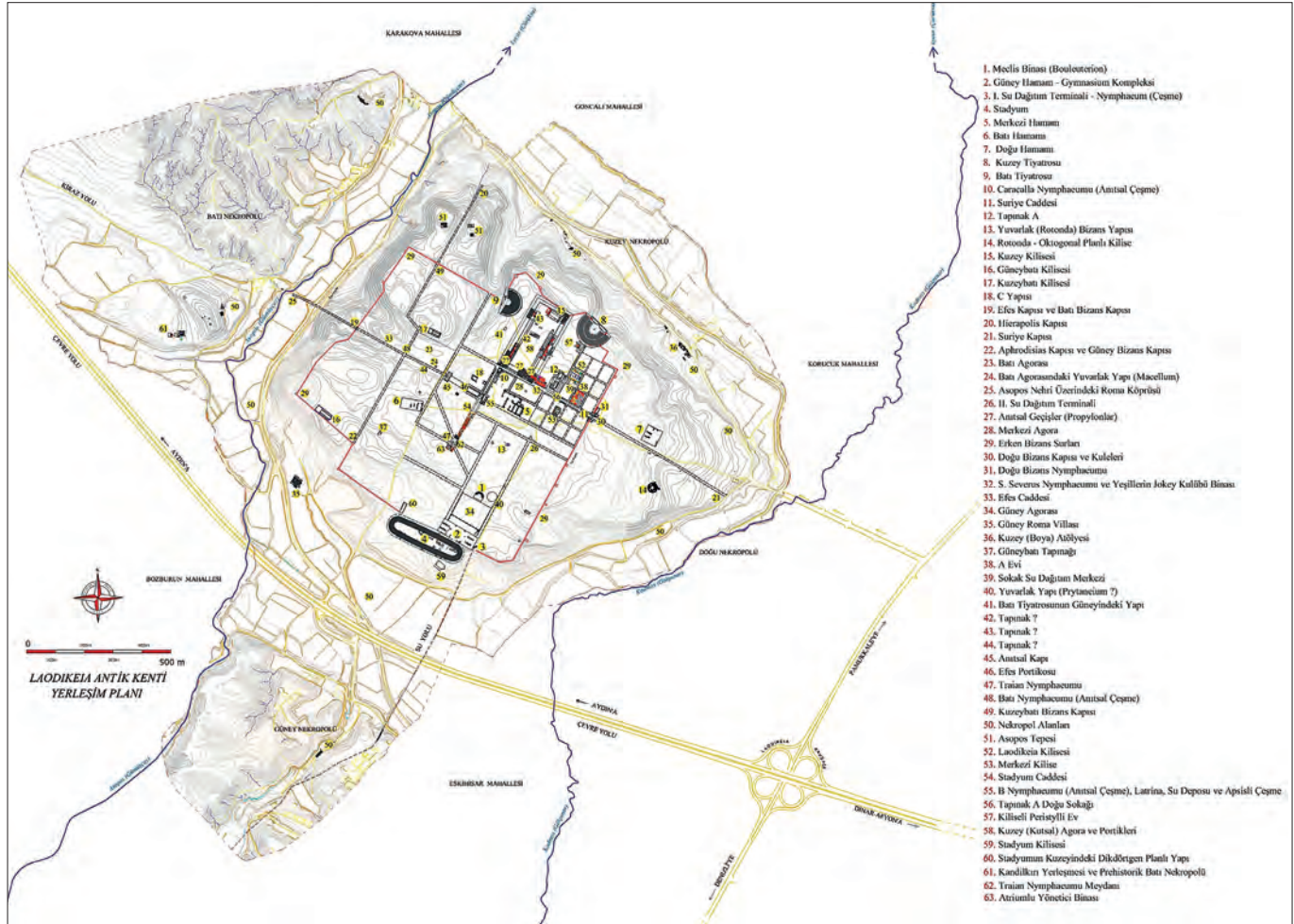

Fig. 4 Laodikeia Antik Kenti planı

doğusunda Honaz (Kadmos) Dağı ve batısında Buldan Dağı yer alır². Bu coğrafi konum, vadi ve ırmak geçişleriyle doğu, güney ve batı güzergâhları için ana ulaşım hatlarının bağlantısını sağlamıştır. Bu yönüyle Lykos Ovası, tarih boyunca Anadolu'nun yeraltı ve yerüstü zenginliklerini deniz bağlantısıyla antik dünyaya ulaştıran bir dağıtım merkezi konumundadır. Özellikle ova ortasında yer alan göl, Asopos (Gümüşçay), Lykos (Çürüksu) ve Kadmos (Gökpınar) ırmaklarıyla beslenerek, Büyük Menderes Nehri bağlantısıyla denizaşırı ticaretin yapılmasında büyük katkılar sağlamıştır³.

Laodikeia'nın kentleşme sürecinde ilk yerleşmeler batıda Asopos (Gümüşçay) ırmağı yanında şekillenmiştir (Fig. 3-5). Kazı çalışmaları Batı Nekropolü içinde Kandilkırı Yerleşmesi'nin Erken Kalkolitik (MÖ 5500) Dönem'de yoğun çanak-çömlek buluntusuyla, Eski Tunç Çağı'nda ise hem yerleşmeye ait mimari kalıntılar, hem de nekropol verilerinin varlığıyla ortaya çıkartılmıştır (Fig. 6). Bunun yanında Geç Kalkolitik Dönem ve MÖ 2. bin ile MS 4.-5. yy'a kadar olan yerleşim, Asopos Tepesi'nde (Asopos Tepesi I ve II) tespit edilmiştir⁴ (Fig. 5). Böylece Hellenistik Dönem öncesinde kentin ilk çekirdeğinin değişimli olarak Kandilkırı ve Asopos Tepesi'nde oluşturulduğu anlaşılmıştır. Bu tespitler aynı zamanda kent geçmişinin tipik bir Anadolu yerleşimi olduğunu anlamamızı sağlaması açısından da önemlidir. Kentte antik kaynakların sözünü ettiği Rhoas ve Diospolis (Zeus Kenti) kutsal yerleşimlerinin varlığı⁵, arkeolojik çalışmalarla da somut olarak tespit edilmiştir. Bu sonuca göre kentin ilk adı Rhoas (bu lokal Anadolu adıdır), sonrasında Diospolis ve Hellenistik Dönem ile birlikte Laodikeia'dır. Focas (MS 602-610) Dönemi depremiyle kent tamamen terk edilmiş olup 13. yy başlarında bölgenin tam Türkleşmesi sonunda Denizli Kaleiçi ve Hisarköy etrafına yayılan yeni Laodikeia'nın adı da Ladik olmuştur⁶.

Laodikeia antik kentinde yapılan araştırma ve kazı çalışmaları Hellenistik Dönem'den itibaren kentin köy yerleşiminden polis ve metropol yerleşimine geçtiğini ortaya koymuştur. Batıda Asopos Tepesi'nde yer alan ilk kent çekirdeği, ova ortasında belirgin şekilde masa formulu bir platform olan arazi üzerinde doğuya, batıya ve güneye doğru yayılarak dağılmıştır (Fig. 3-4). Bunun en güzel kanıtı kent genelinde kazılarda ve yüzey araştırmalarında ortaya çıkartılan sikke ve seramik buluntularıdır.

Lykos Vadisi ve dolayısıyla Laodikeia yerleşiminin bulunduğu alan birinci derece deprem kuşağında olması nedeniyle⁷, her dönemde kent yıkılarak tekrardan ayağa kaldırılmıştır. Bu hem avantaj, hem de dezavantajdır. Avantajdır çünkü dinamik bir yapılaşmayı beraberinde getirerek hareketli bir kentleşme oluşumu sağlanmıştır. Bu sayede kentte birçok mimar ve usta kendilerine sürekli iş bulabilmişler ve kentin sürekli yenilenmesi söz konusu olmuştur. Dezavantajdır, çünkü kentin kurulduğu alanda ne traverten, ne de mermer ocakları olmadığından, inşai malzemelerin temini zahmetli ve pahalıya mal olmuştur⁸ (Fig. 2). Bu nedenle özellikle mermer mimari bloklar sonraki yapılanmalarda ikinci, üçüncü hatta dördüncü kez tekrardan kullanılmıştır. Depreme bağlı sık imar çalışmaları ve buna bağlı finans yetersizliği yüzünden yapıların çoğu hiçbir zaman tamamlanamamış, bazı bloklarda ince işçilikler yapılmadan bırakılmıştır⁹. Bu çalışmalar nedeniyle kentte Hellenistik Dönem'e tarihlenebilecek Batı Tiyatrosu ve mezarlar haricinde herhangi bir yapı tespit edilememiştir¹⁰. Yıkılan

² Şimşek 2013a, 35, Res. 22-26; Şimşek 2014a, 34-36, Res. 1.

³ Şimşek 2013a, 39, Res. 29-30, 37; Şimşek 2014a, 34-36, Res. 2; Şimşek 2017, 1-2, Fig. 2, 4. Vitruvius (VIII.3.14) da bölgedeki zengin ırmakların varlığı ve bunlardan içen koyunların yünlerinin renkleriyle ilgili bilgiler vermiştir.

⁴ Şimşek 2013a, 27, 39, 47, 70-77, 400-407, Res. 68-74, 528-536; Şimşek 2014a, 36-42, Res. 5-10; Şimşek vd. 2014, 123-142, Fig. 1-15, Table 1-3; Oğuzhanoglu 2014, 71-84, Res. 1-23; Konakçı 2014, 87-104, Res. 1-28, Çiz. 1-4; Şimşek 2017, 3-4, Fig. 7-11, 16-18.

⁵ Plinius, V.105; Ramsay 1895, 35-36.

⁶ Cahen 2012, 152; Ramsay 1960, 86-87, 91-92; Mango 2011, 82-83; Şimşek 2013a, 57-58, 509-513, Res. 46-50, 763-770; Şimşek 2014a, 42-44; Şimşek 2015b, 597-603, Res. 1-21; Şimşek 2017, 6-7; Şimşek – Ceylan 2003, 155; Şimşek 2007a, 39-41.

⁷ Strabon, XII.8.16; Ayrıca Herodotos'da bölgedeki yer altı boşluklarına değinmiştir. Bkz. Herodotos, VII.30; Şimşek 2011a, 93-94; Şimşek 2013a, 29-32; Kumsar vd. 2015; Bölgede yaşanan depremler için bkz. Guidoboni 1994, 174-177, 188-190, 194-195, 239, 254, 306, 349-351, 409-410.

⁸ Şimşek 2013a, 439-443, Res. 604-614.

⁹ Şimşek 2013a, 444-445, Res. 615-619.

¹⁰ Hellenistik Döneme ait yapıların bazı blokları daha sonraki yapılaşmalarda devşirme olarak kullanıldığından, bunlar az da olsa Roma

Fig. 5
Asopos Tepesi I-II,
ortada Hierapolis
Caddesi ve kuzeyde
kapısı

mimarinin yenilenmesi pahalıya mal olduğundan, kentin ekonomik gücünün çoğu bu yapılanmalara harcanmıştır. Nihayetinde kentin terk edilme nedenlerinin başında depremler, Salbakos (Babadağ) eteklerinden sağlanan su yollarının bozulması ve düşman akınları gelmektedir. Özellikle MS 494 yılı depreminden sonra kent toparlanamamış ve küçük bir kasaba halinde bir müddet daha yaşamına devam etmiş olup İmparator Focas (MS 602-610) Dönemi depremi ile kentte yaşam hemen hemen sona ermiştir. Kazı çalışmaları MS 7. yy ve sonrasında kentte sadece çok az ailenin eski anıları ve ata ocağına olan bağlılıkları sebebiyle bir müddet daha yaşamlarını sürdürdüklerini ortaya koymuştur¹¹. 13 yıldan bu yana ortaya çıkartılan buluntular da tamamen bu terk edilme-yi teyit etmektedir. Kent genelinde yapılan yüzey araştırmalarında elde edilen seramik buluntuların yoğunluğu MS 4.-5. yy arasındadır. 2003-2016 yılları arasında yapılan kazılarda ortaya çıkartılan sikke buluntularının da yoğunluğu seramik buluntularının yüzyıllarını teyit etmektedir¹².

Hellenistik Dönem'den itibaren kent planlaması hippodamik (ızgara) sistemde yapılmıştır. Bu planlamada insulalar (adalar) komşu kent Hierapolis'te olduğu gibi dikdörtgen şeklinde değil¹³, Hellenistik kurucuların Seleukoslar olmasından kaynaklanan Suriye tipinde olup kareye yakın dikdörtgen planlıdır (Fig. 4, 7). Kent ortasında doğu-batı yönlü decumanus maximus (Suriye Caddesi), bitişinde ise güney-kuzey yönlü cardo maximus (Stadyum Caddesi) yer alır¹⁴ (Fig. 3-4, 7). Diğer ana caddeler bunlara paralel yapılmıştır. Izgara sisteminde ana caddeler ile ara sokaklar bağlantılıdır ve her bir insula (ada) yaklaşık 2000-2200 m²'dir (Suriye Caddesi'nin kuzeyinde 42x51-52 m olup bazı durumlarda derinlik 54 m'ye kadar çıkabilir). İnsulaların büyük çoğunluğunun üzerine perystilli şehir içi evleri yapılmıştır. Ana caddelerin iki yanında portikler ve gerisinde yeme-içme mekânları ve dükkân sıraları yer alır. Bu sistem günümüz modern kent caddelerinde de aynen devam etmektedir.

Laodikeia antik kentinin hinterlandı doğuda Kolossai (Honaz), güneyde Salbakos (Babadağ) Dağı, batıda Menderes Nehri ve kuzeyde Hierapolis antik kentine kadar yayılmıştır (Fig. 2). Yaklaşık 5 km²lik bir alana yayılan

İmparatorluk ve Geç Antik Çağ yapılarında ortaya çıkartılmıştır. Ayrıca kentin dört tarafında yer alan nekropol ve mezar mimarisi için bkz. Şimşek vd. 2011; Şimşek vd. 2015, 111-157, Res. 1-61.

¹¹ Şimşek 2013a, 377, 509-511, Res. 481-482, 484, 766; Şimşek 2015b, 597-599, Res. 2-3, 5-7.

¹² Şimşek 2013a, 509-511, Res. 766; Şimşek 2014a, 46-47, Res. 16.

¹³ D'Andria 2003, 34, 44-47.

¹⁴ Şimşek 2013a, 78-81, Res. 75-77; Şimşek 2014a, 46-48, Res. 5, 11, 15, 18, 21.

Fig. 6
Kandilkırı yerleşmesi
(Erken Kalkolitik
Dönem) ve
Asopos Tepesi
seramik buluntuları
(Bronz ve
Demir Çağı)

ana kent merkezinde günümüze ulaşabilen yapıların tamamı Roma İmparatorluk Dönemi (MS 1.-3. yy'lar) ve Geç Antik Çağ'a aittir (MS 4.-7. yy'lar). Ana merkezde ızgara sistemine göre insulalar hesap edildiğinde, kent nüfusunun en kalabalık olduğu zamanda yaklaşık olarak 70-80 bin civarında olduğu tahmin edilmektedir¹⁵. Hinterlanda ise yaklaşık olarak 170-200 bin kişinin yaşadığı düşünülebilir. Bunu stadyum ve iki tiyatro ile dört hamam yapısının büyüklükleri de teyit etmektedir.

Laodikeia antik kentinin planlamasında Roma İmparatorluk Dönemi'nde dini ve kamu yapıları etkiliyken, Hıristiyanlığın yayıldığı Geç Antik Çağ'da daha çok kiliseler gibi dini yapılar etkili olmuştur¹⁶ (Fig. 4, 7). Roma İmparatorluk Dönemi'nde kentin merkezi ve üç yönde yer alan hamam yapıları ile bunlarla bağlantılı olan agoralar kent planlamasında önemli unsurlardır (Fig. 4, 8). Bu yapı kompleksleri aynı zamanda ana caddeler ile de bağlantılı olarak konumlandırılmıştır. Bu sistemde kentin genelinde merkezde ve üç yönde yayılan hamamlarla bağlantılı olan agoralar yer alır. Buna göre Merkezi Hamam ve agorası, Doğu Hamamı ve agorası (?), Batı Hamamı ve agorası, Güney Hamamı ve agorası kent içinde canlı ve sosyal hayatın yoğun akışının etkili olduğu hareketli alanlardır. Özellikle Güney Agorası aynı zamanda kuzeyinde yer alan bouleuterion (meclis binası) ve prytaneium (konuk evi) ile bağlantılı olup diğer üç ticari agoradan farklı olarak bir siyasi agora işlevini üstlenmiştir¹⁷.

Roma İmparatorluk Dönemi'nde kentin dinsel kimliğini Suriye Caddesi'nin kuzeyinde yer alan Tapınak A ve yine Suriye Caddesi'nin kuzeyi ile iki tiyatro arasındaki dikdörtgen düzlükte konumlandırılan Ion düzeninde portiklerle çevrili temenos alanını göstermektedir¹⁸ (Fig. 4, 9). Kazı çalışmaları temenos alanı içinde Ion

¹⁵ Şimşek 2013a, Res. 40, 75; Şimşek 2014a, Res. 5, 11, 21; Şimşek 2017, 5.

¹⁶ Şimşek 2014a, Res. 5, 29.

¹⁷ Şimşek 2013a, 179-185, 188-207, 240-244, Res. 233-241, 248-273, 318-324; Şimşek 2014a, 58-61, Res. 5, 11, 34-36; Şimşek 2011a, 119.

¹⁸ Güney Portik ile Batı Portiğin kesişme noktasında yer alan ikiz kalp kesitli sütun gövdesinde yer alan yazıtta da alanın temenos olduğu verilmiştir. MS 4. yy'da agoraya dönüştürülen temenos alanı 128x265 m ölçülere sahiptir. Ayrıca bkz. Şimşek 2013a, 274-296, Res. 371-403

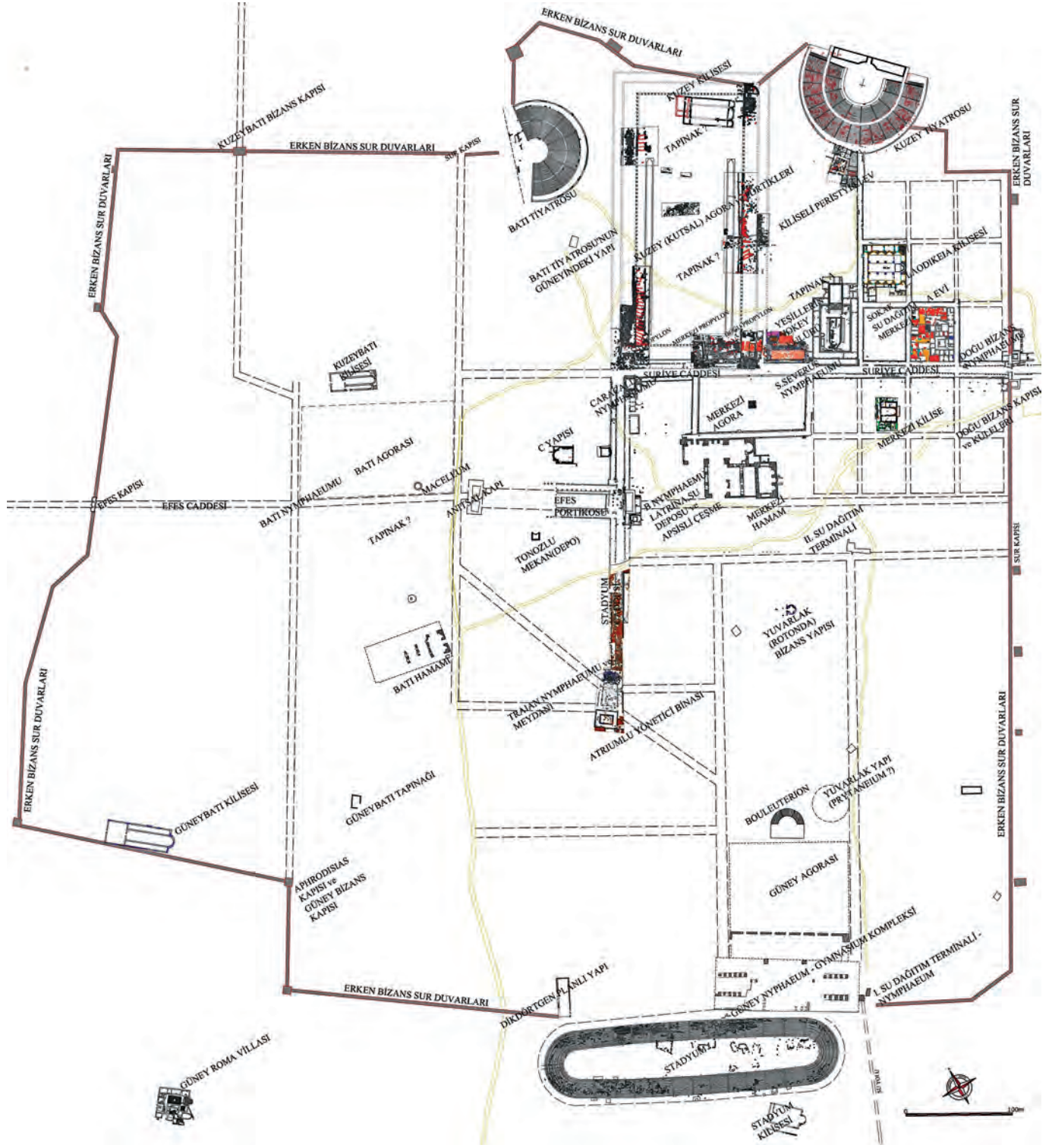

Fig. 7 Laodikeia MS 5. yy başı sur duvarları ve ızgara sisteminde yer alan yapılar

düzeninde kent kurucu tanrısı Zeus'a ve Korinth düzeninde kentin dokuma tanrıçası Athena'ya adanan iki tapınağın varlığını ortaya koymuştur¹⁹. İmparatorluk dönemine ait özellikle Caracalla sikkelerinde bu alan be-timlenmiş olup burası İmparatorluk Dönemi'nde kentin dinsel kalbi niteliğindedir²⁰.

Kent planlamasında Hellenistik Dönem'e ait olan Batı Tiyatrosu erken kent yerleşmesinin bulunduğu Asopos Tepesi'ne (batı yön) bakmaktadır. Bu yön aynı zamanda yazları çok sıcak olan kentte öğleden sonra hafif esintinin (imbat) alındığı ve serinlemenin sağlandığı yöndür. Roma İmparatorluk Dönemi yapısı olan Kuzey

¹⁹ Şimşek 2013a, 274-296, Res. 371-403; Şimşek 2014a, 64-65, Res. 11, 23, 32; Şimşek 2016a, 31-35, Res. 60-68.

²⁰ Şimşek 2013a, 506-508, Res. 753.

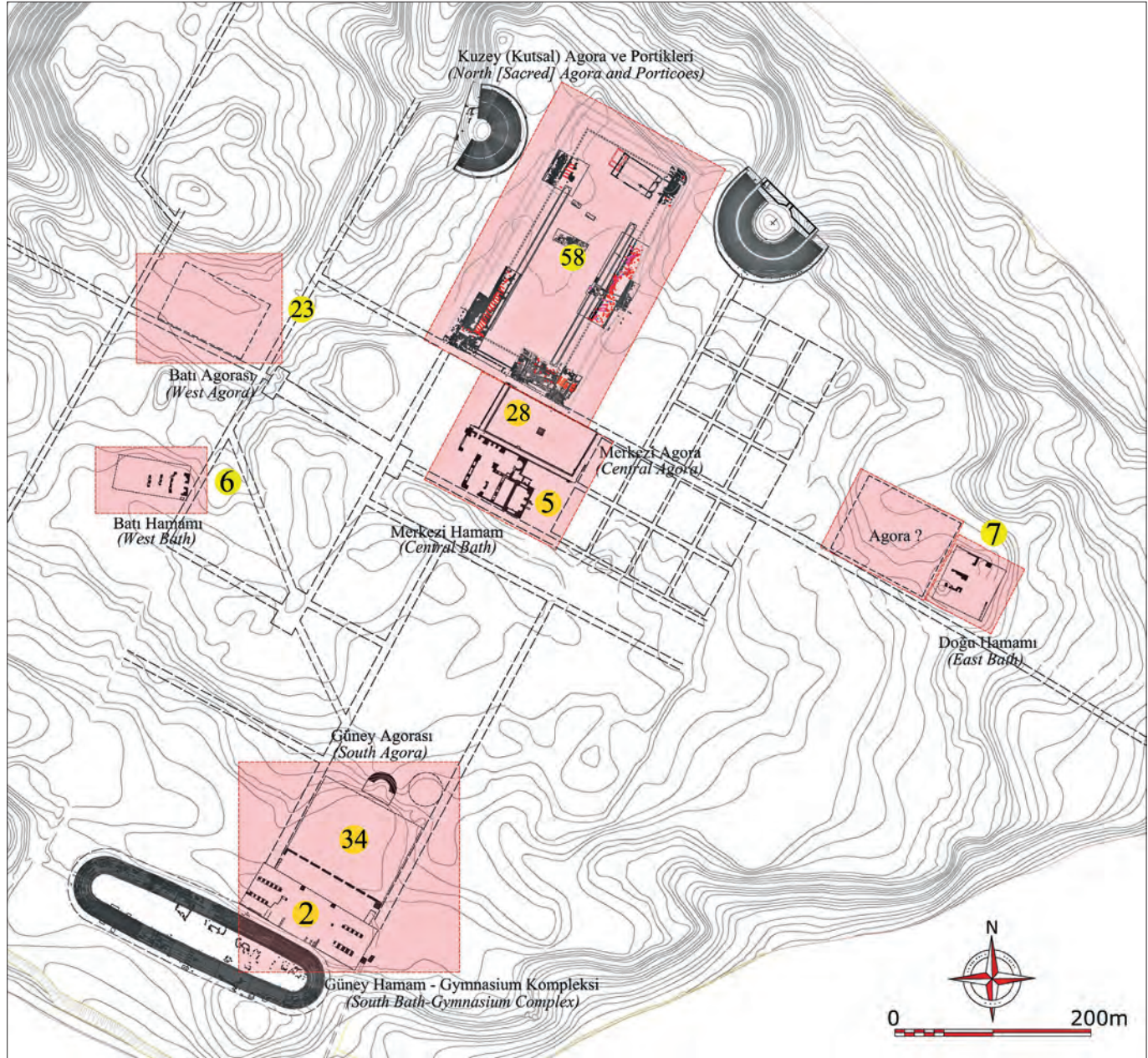

Fig. 8 Laodikeia kent planı üzerinde İmparatorluk Dönemi hamamları ve agoraların konumu

Tiyatrosu²¹ ise Lykos Ovası ortasında yer alan göl manzaralıdır²². Stadyum ise kentin güneyinde konumlandırılarak, Güney Hamamı Kompleksi ile olan organik bağıyla aynı zamanda sporcuların da yıkanmasına olanak sağlamıştır²³. Kentte tiyatrolar ve stadyumun konumu göz önüne alındığında, kent hareketliliği bakımından tek alanda yoğunlaşmanın olmadığı ve bunun farklı alanlara dağıldığı dolayısıyla, metropol kentin bütününe yayılan bir hareketlilik sağlama anlayışına uygun olarak şehir planlamasının yapıldığı anlaşılmaktadır (Fig. 4, 7-9).

Benzer şekilde kentte yer alan nymphaeum (anıtısal çeşme) yapıları da genele yayılmış olup bunlar ana caddeler, iki ana caddenin köşesinde ya da bir meydana bakacak şekilde planlanarak yapılmışlardır. Kazısı yapılan İmparator S. Severus Nymphaeumu Suriye Caddesi üzerinde, İmparator Caracalla Nymphaeumu Suriye

²¹ Şimşek 2014a, 63-65, Res. 5, 11; Şimşek 2013a, 218-240, Res. 288-317; Şimşek – Sezgin 2011, 173-188, Fig. 1-22; Şimşek – Sezgin 2012, 103-128, Fig. 1-18.

²² Lykos Ovası ortasında yer alan göl için bkz. Scardozzi 2007, 82-85, Fig. 18-19; Şimşek 2011a, 108-109.

²³ Şimşek 2013a, 208-217, Res. 40, 257, 275-286; Şimşek 2014a, 63, Res. 5, 35-36.

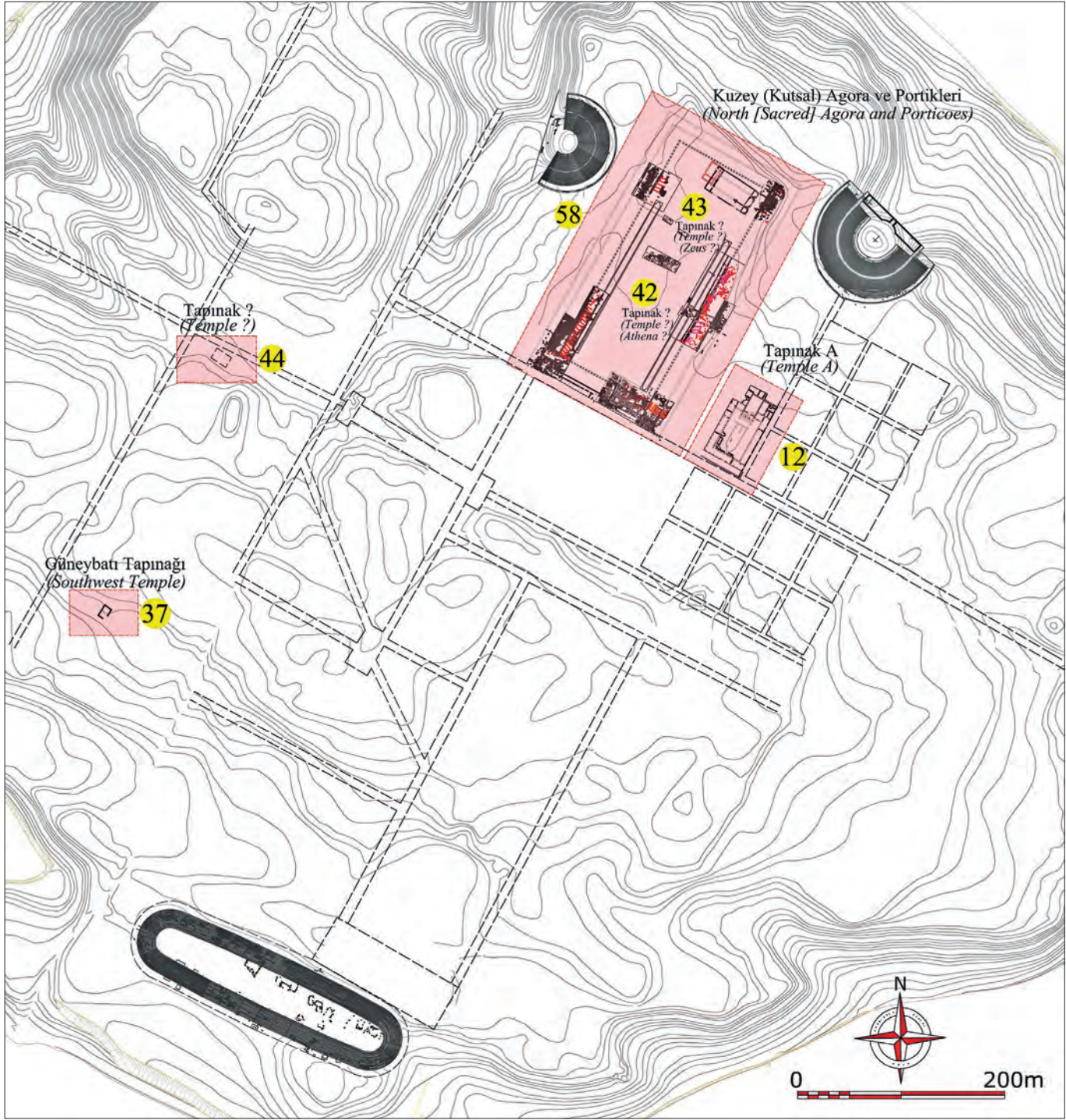

Fig. 9 Laodikeia kent planı üzerinde İmparatorluk Dönemi tapınaklarının konumu

Caddesi ile Stadyum Caddesi'nin köşesinde, B Nymphaeumu Stadyum Caddesi üzerinde, İmparator Traian Nymphaeumu Stadyum Caddesi'nin güney sonunda dikdörtgen bir meydana bakar şekilde planlanmıştır²⁴. Traian Nymphaeumu'nun apsidal havuzunun doğu orthostad bloğu üzerinde yer alan su yarası (Fig. 4, 10) MS 113-114 yılına tarihlenmiş olup burada suyun kent için önemi verilen ağır cezalar ile özellikle vurgulanmıştır²⁵. Efes Caddesi üzerinde kazısı yapılmayan ancak yüzeyde bir kısım kalıntıları görülebilen diğer bir çeşme yapısı daha yer alır. Çeşme yapılarına, hamamlara, stadyum ve tiyatrolar ile dini ve sivil yapılara su, I. ve

²⁴ Şimşek 2016a, 18-22, Res. 41-44; Şimşek 2014a, 61-63, Res. 5, 11; Şimşek 2013a, 146-179, Res. 40, 180-232; Şimşek 2011a, 110-112.

²⁵ Şimşek 2015d, 66-67.

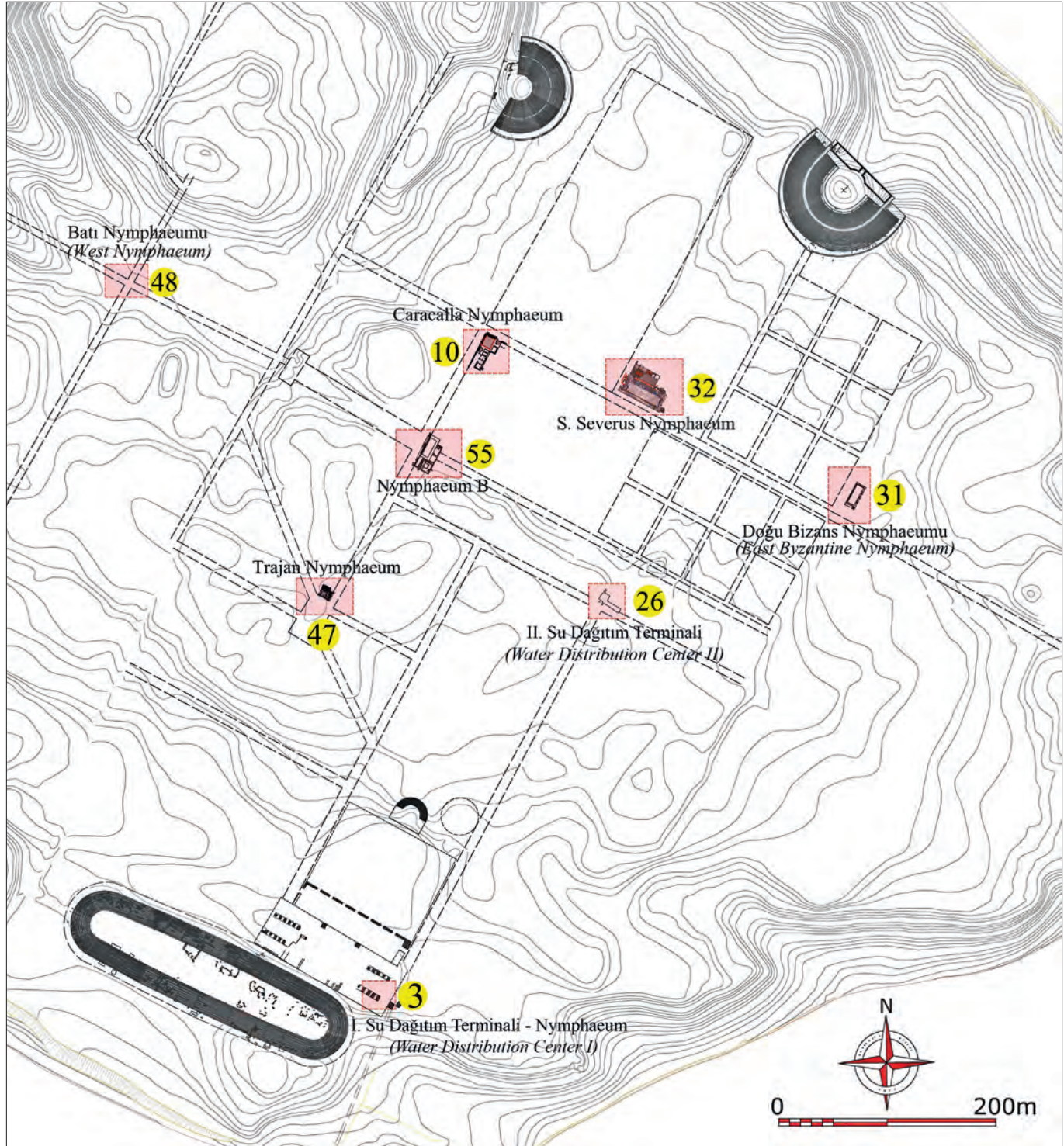

Fig. 10 Laodikeia kent planı üzerinde İmparatorluk Dönemi nymphaeumlarının (anıtsal çeşmeler) dağılımı

II. Su Dağıtım Terminallerinden sağlanmıştır (Fig. 10). Ana terminallere ise su güneyden Salbakos (Babadağ) eteklerinden toplanarak Başpınar ana kaynağından aquaduct sistemiyle getirilmiştir. Buna ait gravürlerde ve eski fotoğraflarda kemer sistemi ile günümüzde Eskihisar Mahallesi'nin batı yanında ikiz traverten boru hattını görmek mümkündür²⁶.

²⁶ Kentte bulunan yapılar hakkında detaylı bilgi için bkz. Şimşek 2006b 419-434, Res. 1-15; Şimşek 2007b, 455-478, Res. 1-15; Şimşek 2008, 99-122, Res.1-15; Şimşek 2009, 409-436, Res.1-15; Şimşek 2010, 101-134, Res. 1-15; Şimşek 2011b, 447-474, Res. 1-15; Şimşek 2012b, 569-602, Res. 1-15; Şimşek 2013b, 103-124, Res. 1-15; Şimşek 2013a, 63-70, Res. 51-67; Şimşek 2014a, 45-46, Res. 12-14; Şimşek 2014b, 82-102, Res. 1-15; Şimşek 2015c, 633-660, Res. 1-15; Şimşek 2016b, 481-508, Res. 1-15.

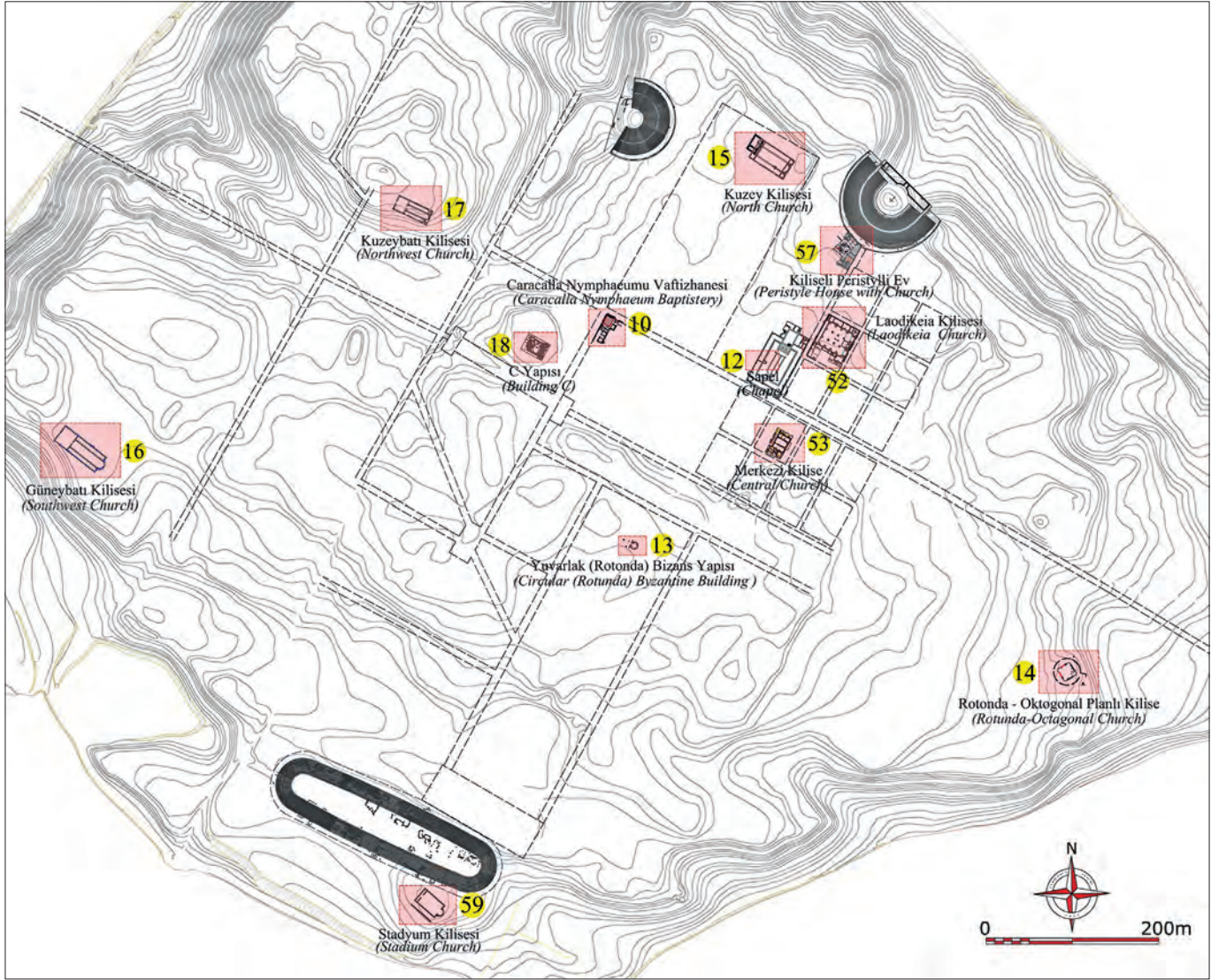

Fig. 11 Laodikeia kent planı üzerinde kiliseler ve ev kiliselerin yayılımı

Fig. 12
Merkezi
Kilise olarak
adlandırılan
kamu yapısı
ya da evin bir
bölümünde
yapılan
düzenleme

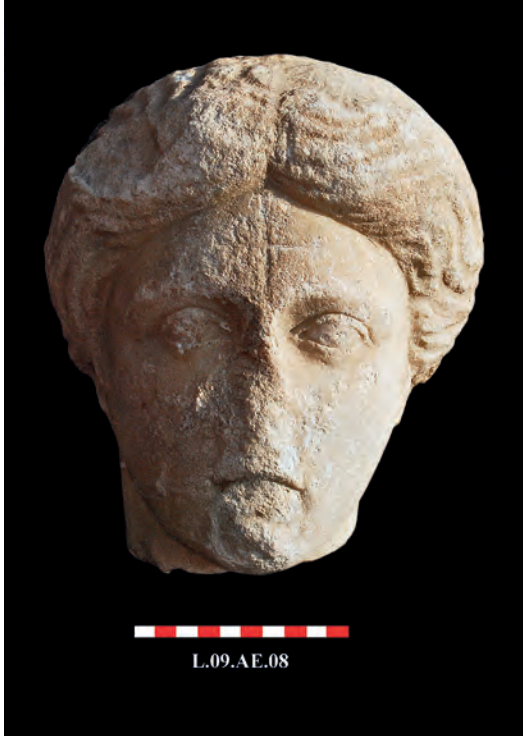

Fig. 13
A Evi'nde bulunan
Severuslar
Dönemi'ne ait
kadın heykeli
başının anlına
kazınan haç

Fig. 14
A Evi'nde bulunan
Severuslar Dönemi'ne
ait erkek heykeli başının
tahrip edilen yüzüne
kazınan haçlı monogram
(Staurogram) ile
başlangıç (Α) ve sonu (Ω)
ifade eden harfler

Fig. 15 Suriye Caddesi ve iki yanında yer alan yapılar (Merkezi Agora, S. Severus Nymphaeumu, Tapınak A, A Evi), doğu sonda Doğu Bizans Kapısı ile kuleleri

Fig. 16

Tapınak A avlusunda yer alan şapel (MS 4. yy ortaları)

Birçok antik kentte olduğu gibi MS 4. yy'a gelindiğinde Laodikeia kent geleneği, yaşamı ve dinsel inanışlarında büyük değişiklikler meydana gelmiştir. Özellikle antik kentte yapılan kazı çalışmaları, bu değişimin bariz bir şekilde algılanmasını sağlamıştır. Her şeyden önce MS 4. yy ile birlikte kentte Hıristiyanlık hızlı bir şekilde yayılmış, buna bağlı olarak kent hareketliliği daha çok kiliselerin etrafında yoğunlaşmıştır (Fig. 4, 11). Kazı verileri Laodikeia'da Hıristiyanlığın serbest bırakılmasından önce, Kiliseli Perystilli Ev'de olduğu gibi evlerin bir bölümünün ev kilisesi olarak kullanıldığını ortaya koymuştur²⁷. Buna diğer bir örnek ise Roma İmparatorluk Dönemi'nde kamusal ya da sivil bir kullanımı olduğu anlaşılan ve daha sonraki dönemde bir bölümü kilise olarak düzenlenen, kısmi kazı çalışmaları sonrasında Merkezi Kilise olarak adlandırılan yapıdır²⁸ (Fig. 4, 11-12). MS 4. yy'dan itibaren kentin geneline yayılan kilise yapıları²⁹, kent yaşamının hızlı bir şekilde değiştiğini ve kentte hâkim olan yeni inanç sisteminin Hıristiyanlık olduğunu ortaya net bir şekilde koymaktadır. Öyle ki pagan inancına ait heykeller kanalizasyon kapağı olarak kullanılmış, kabartmaların başları bilinçli bir şekilde tahrip edilmiş, bazı heykellerin alınlarına haçlar ve başlangıç ile sonu ifade

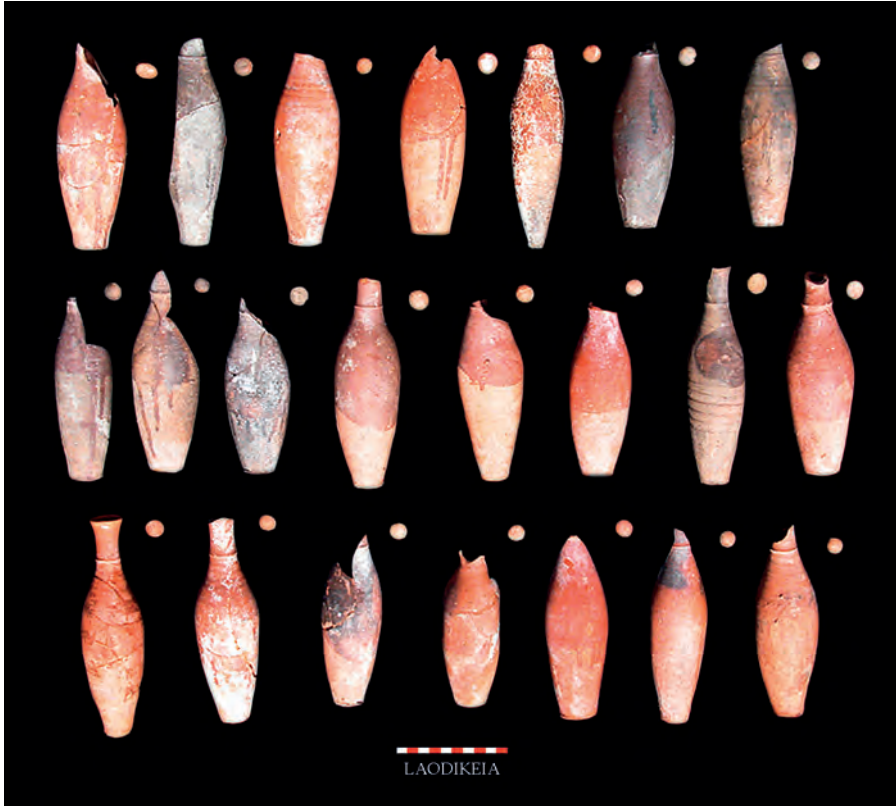

Fig. 17 Tapınak A Tonozlu Mekân'da bulunan tıpa ve tıkaçlı unguentariumlar (MS 4.-5. yy)

²⁷ Şimşek 2012a, 65-72, Res. 63-66; Şimşek 2013a, 319-328, Res. 433-438; Şimşek 2014a, 65-66, Res. 5, 11, 29, 40-41; Şimşek 2015a, 15.

²⁸ Şimşek 2013a, 360-372, Res. 468-477; Şimşek 2012a, 39-50, Res. 32-38; Şimşek – Bayram 2014, 283-301, Res. 1-15, Çizim 1-2; Şimşek 2013a, 54, Res. 5, 29, 31.

²⁹ Şimşek 2012a, 13-18, 24-75, Res. 4-71; Şimşek 2013a, 345-391, Res. 40, 453-516; Şimşek 2014a, 54-58, Res. 5, 11, 29-30; Şimşek 2011a, 119-122.

Fig. 18 Tapınak A, Güney Portik kuzey kanadında yer alan opus spicatum döşemeler (MS 5.-6. yy)

eden harfler kazınmıştır³⁰ (Fig. 13-14). Bunlar Laodikeia'da Hıristiyanlığın çok erken dönemde yayılmasını ve etkisini gösteren kanıtlardan sadece bazılarıdır. Kentte yapılan kazı çalışmaları başlangıçta evlerde ibadet yapan Hıristiyanların Laodikeia Kilisesi'nin yapılmasıyla birlikte bunun etrafında yoğunlaşarak bir Hıristiyan Mahallesi meydana getirdiklerini, gittikçe kentte Hıristiyan nüfusun arttığını, bunun aksine pagan nüfusun ise nasıl azaldığını anlamamızı sağlamıştır (Fig. 4, 7, 11). Özellikle paganlara ait kutsal alanlarda inanç sisteminin nasıl değiştiği açık bir şekilde gözlenebilmektedir³¹. Bunun en etkin örneklerini kazı ve restorasyonu tamamlanan Tapınak A ve çalışmaların devam ettiği Kuzey (Kutsal) Agora'da görmek mümkündür. Tapınak A'nın hemen doğu yanına Laodikeia Kilisesi'nin yapılmasıyla birlikte tapınak eski işlevini tamamen kaybetmiş, naos altında yer alan tonozlu mekân kilisenin arşivi haline dönüştürülmüştür³² (Fig. 4, 7, 15). Bu amaçla tonozlu mekânın doğu orta kısmına kapı açılarak, kilise ile arasında bağlantı sağlanmıştır. Tonozlu mekânda yapılan kazılarda MS 4. ve 5. yy'lara tarihlenen yüzlerce kurşun mühür, MS 4.-6. yy'lara tarihlenen çok sayıda unguanterium ele geçirilmiştir³³ (Fig. 17). Tapınak avlusunda Batı Portik üzerine MS 4. yy'a tarihlenen bir şapel yapılmıştır³⁴ (Fig. 11,

³⁰ Şimşek 2013a, 119, 466, Res. 139, 669-670. Bu heykellerin birinin altına haç, diğerinin altına ise başlangıç (A) ve sonu (ω) ifade eden harfli monogramlı haç (Staurogram) kazınmıştır.

³¹ Şimşek 2014a, 54; Şimşek 2015a, 21; Şimşek 2017, 16-17, Figs. 23-25, 33-37.

³² Şimşek 2013a, 249-252, Res. 329, 727; Şimşek 2014a, 54-58.

³³ Şimşek – Duman 2007a, 285-307, Res. 1-22; Şimşek 2013a, 492-494, Res. 727-729.

³⁴ Şimşek 2012a, 15, Res. 4; Şimşek 2013a, 263-265, Res. 350; Şimşek 2014a, 57-58, Res. 29; Şimşek 2015a, 21, Res. 5.

Fig. 19 Merkezi Agora ortasında yer alan Korinth başlıklı anı sütunu (MS 5. yy)

16). Ayrıca tapınak avlusunda yapılan çalışmalarda birçok ampulla bulunmuştur³⁵. Tüm bu veriler Artemis, Apollon, Aphrodite ve İmparatorluk kültüne adanan tapınağın, artık Hıristiyanlık inancına hizmette katkı sağlayan bir yapı haline dönüştürüldüğünü ortaya koymaktadır. Diğer taraftan naos çevresine yapılan Geç Antik Çağ'a ait mekânlar da kilise etrafında aynı amaca hizmet veren birimler olarak kazı verileriyle karşımıza çıkmaktadır. Avluda ise şapelin yanında güneydoğu köşede yapılan dikdörtgen havuz, güney portiğin kuzey önünde yapılan latrina, güney portikte tabanı opus spicatum döşemeli Geç Antik Çağ mekânları da kentin terk edilmesi olan Focas (602-610) Dönemi depremine kadar kullanılan devşirme yapı birimleridir³⁶ (Fig. 18).

Kazı çalışmaları tamamlanan ve Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen Merkezi Agora'da Hıristiyanlığın hâkim din olması itibariyle yapılan önemli bir değişiklik ise agora ortasına üç basamaklı krepidomaya sahip platform üzerine dikilen Korinth başlıklı anı sütunudur³⁷. Olasılıkla başlık üstünde bir aziz heykelinin yerleştirildiğini gösteren iki adet heykel ayak yuvası için kenet deliği bulunmaktadır. Bu sütun Hıristiyanlık inancında tanrının tekliğini ve kentte hakim olan yeni dinin gücünü ifade ediyor olmalıdır (Fig. 19).

Hıristiyanlığın etkisiyle büyük değişim gösteren yapı komplekslerinin başında Kuzey (Kutsal) Agora gelmektedir (Fig. 7-9). İlk aşaması Erken İmparatorluk Dönemi'nde yapılan ve Ion düzeninde portikleri olan, Suriye Caddesi'nden girilen üç propylonu ve iki yanlarda yer alan ara sokaklardan karşılıklı girilen üçer adet olmak üzere altı kapılı büyük dikdörtgen düzlük (265x128 m) yazıtına göre bir temenos alanı olup içinde Korinth düzeninde Athena, Ion düzeninde Zeus Tapınağı, altar ve diğer kutsal birimler yer almaktaydı³⁸. MS 4. yy itibariyle Laodikeia Kilisesi yapınca tapınaklar sökülerek bunların kaide sütun, başlık, arşitrav-friz, geison-sima gibi bloklarının Doğu ve Batı Portiklerinde tekrar kullanıldığı, daha alçak olan orijinal Güney Portik sütunlarının başlıklarının üzerine tuğla örgü yapılarak yükselttikleri tespit edilmiştir (Fig. 20). Özellikle Doğu ve Batı Portiklerde yapılan düzenlemelerde, kaideler, sütunlar ve başlıklar farklı farklı olup çeşitli dönemler içinde bir mimari bloğun ikinci, üçüncü hatta dördüncü kez devşirme olarak kullanıldığı net olarak görülebilmektedir. Bunlar içinde kaidelere sonradan açılan zıvana delikleri, üç sütun tamburunun her birisinin devşirme olması, Ion başlıklarında çapı daha küçük olan sütunlara uydurmak için antik dönem pantograf tekniğiyle yapılan daraltmalar, tüm mimari bloklarda görülen tamiratlar ve daha birçok özellik sayılabilir (Fig. 21). Ayrıca kaide altında ve stylobat blokları

³⁵ Şimşek – Duman 2007b, 1-29, Fig. 1-35; Şimşek 2013a, 490-492, Res. 723-726.

³⁶ Şimşek 2013a, 254-265, Res. 340-350.

³⁷ Şimşek 2013a, 179-183, Res. 233-237; Şimşek 2017, 494, Res. 12.

³⁸ Şimşek 2013a, 274-285, Res. 371-388; Şimşek 2014b, 83-89, Res. 1, 4-8; Şimşek 2014a, 64-65, Res. 5, 11, 23, 32; Şimşek 2015c, 642-650, Res. 1, 7, 9-14; Şimşek 2016b, 484-487, Res. 2-5.

Fig. 20 Kuzey (Kutsal) Agora, Güney Portik batı cephede yer alan İon başlıklı temenos alanı sütunlarının, MS 4. yy düzenlemelerinde tuğla örgülerle yükseltilmesi

üzerinde zıvana deliklerinde ele geçirilen sikkeler de bu uygulamaların MS 4. yy'da Hıristiyanlığın yayılmasıyla birlikte İmparator Diocletianus Dönemi (MS 284-305) depremi arkasından, B. Constantinus (MS 306-337) zamanında yapıldıklarını ortaya koymaktadır³⁹. Hatta bu kullanımda alt tamburların kaideye oturan bölümlerine haçlar bile kazınmıştır (Fig. 22). Laodikeia Kilisesi etrafında Hıristiyan nüfusunun artmasıyla birlikte rahipler temenos alanı içinde yer alan Athena Tapınağı kolosal kült heykelini de batıda Asopos Tepesi'ne kaçırmışlardır⁴⁰. Kentte Hıristiyanlığın tamamen yayılmasıyla birlikte bu heykel kırılmış olup gövde ve baş parçası duvar örgü malzemesi olarak kullanıldığı alanda ortaya çıkartılmıştır⁴¹. Diğer taraftan kutsal alan içinde kuzeyde yer alan

Zeus Tapınağı da tamamen kaldırılarak üzerine Kuzey Kilisesi inşa edilmiştir⁴² (Fig. 7-9). Batı Portiğin doğu önünde yer alan havuz Geç Antik Çağ'da tekrardan düzenlenmiş, havuz üstüne doğu-batı yönlü yapılan köprü geçişinde kullanılan mermer olasılıkla Tanrı Sarapis/Serapis için yapılan heykel adamasına ait kornişli kaide

Fig. 21 Kuzey (Kutsal) Agora, Güney Portik batı cephede yer alan MS 2. yy'a ait İon başlık tabanında antik pantograf ile yapılan daraltma işlemi

Fig. 22 Kuzey (Kutsal) Agora, Batı Portik'te MS 4. yy'da sütun tabanında yapılan tamiratlar ve kazınan haç

³⁹ Şimşek – Ceylan 2003, 152-154, 156; Şimşek 2013a, 274-279. Bunu net teyit eden bir başka arkeolojik veri ise Güney Portik restorasyonu sırasında iki ayrı kaide altında daha önce açılan zıvana deliği içinde Licinius'a (MS 308-324) ait sikkelerin bulunmasıdır. Bu sonuçlar alandaki büyük düzenlemenin İmparator Diocletianus (MS 284-305) zamanı depremi arkasından B. Constantinus (MS 306-337) zamanında yapıldığını net ortaya koymaktadır.

⁴⁰ Şimşek 2013a, 278-296, Res. 376-403; Şimşek 2013b, 103-104, Res. 3.

⁴¹ Şimşek 2013b, 103-104, 117, Res. 3.

⁴² Şimşek 2013a, 372-378, Res. 40, 478-485; Şimşek 2012a, 50-55, Res. 39-40; Şimşek – Duman 2010, 593-602, Res. 1-12.

Fig. 23abc

a) Kuzey (Kutsal) Agora, Batı Portik önünde yer alan havuzda MS 4.-5. yy'da yapılan düzenlemeler sırasında havuzda köprü olarak devşirme kullanılan Tanrı Serapis heykeli kaidesi tacında yer alan THEON ΣΑΡΑΠΙΩΝ yazısında daha sonra harf içi ve aralarına haçların kazınması; b) Tacın üst kısmında başında haç kazınan büst, uzun burunlu figür, başlıklı din adamı, çıplak cepheden figür ve iki savaşçının şematik çizimleri; c) Atlı Pers başlıklı savaşçıya mızrak saplayan Romalı asker

Fig. 24
Kuzey (Kutsal) Agora, Güney Portik önü tabanına kazınan dairesel haçlar ve monogram haç (Staurogram) ile başlangıç (Α) ve sonu (Ω) ifade eden harfler

Fig. 25 Kuzey (Kutsal) Agora Doğu Portik kuzey sonunda yer alan MS 6.-7. yy'a ait mermer kesim atölyesi

Fig. 26 Kuzey (Kutsal) Agora'da avlunun güney tarafına yığılan 7 m moloz dolgu ile Merkezi Propylon içinden güneye uzanan MS 5.-6. yy'a ait çift sıra P.T. künk sistemi

tacıdır. Bu tacın ön yüzünde yer alan yazıtın (**THEON ΣΑΡΑΙΙΝ**) iki yanına ve harf içlerine haçlar yapılarak, üst bölümde graffito olarak başlıklı din adamı, atlı, Pers başlıklı savaşçıya mızrakla saldıran diğer savaşçı (Romalı?)⁴³, cepheden figür, uzun burunlu figür ve bir büst çizilmiştir (Fig. 23abc). Büstün başının içine haç kazınması ilginç olup heykelerde olduğu gibi pagan inancıyla ilgili eserlerde Hıristiyanlığın hâkim oluşu propagandası vurgulanmıştır. Üç basamaklı Güney Portik krepidoması üzerinde ortaya çıkartılan ve kazıma (graffito) olarak yapılan oyun düzenekleri (duedocim scripta-mangala, haçlı üçtaş ve dokuztaş oyunları)⁴⁴, chris-togramlar, haçlar, hayvanlar, insan çizimleri, son kullanım aşamasında buradaki canlı ve yoğun yaşanmışlıkların belgeleri şeklinde günümüze ulaşmışlardır. Taban üzerinde ise kentteki yaşam ve dini etkinin nasıl değiştiğini gösteren haçlar ve iki yanına başlangıç (A) ve sonu (ω) ifade eden harfler yerleştirilmiştir (Fig. 24). Daha geç dönemde ise Doğu Portiğe Suriye Caddesi üzerinden giriş sağlanan Doğu Propylon içinde ve portiğin kuzey sonunda mermer kesme atölyeleri yapılarak bloklar kesilmiş ve ki-

reç yapılmıştır⁴⁵ (Fig. 25). Kuzey (Kutsal) Agora'nın güney yarısı MS 494 yılı depremi arkasından moloz yıkıntı

⁴³ Buradaki betimleme (Fig. 23c) MS 344 yılında Singara'da Roma ile Persler arasında yapılan ve zaferle sonuçlanan savaşın anısına çizilmiş olmalıdır. Benzer şekildeki betimlemeler Constans (MS 337-350), II. Constantius (MS 337-361), Constantius Gallus (MS 351-353) ve II. Julianus'un (MS 361-363) darp ettirdiği "Fel Temp Reparatio" lejantlı sikkeler üzerinde sıklıkla gösterilmiştir. Bkz. Baydur 1998, 104; Tekin 1994, 202-203; Kent 1981, 478; Carson – Kent 1978, 86-87.

⁴⁴ Benzer şekilde oyun düzenekleri Suriye Caddesi Kuzey Portik üzerinde yer alan dükkanların önünde de tespit edilmiştir. Bkz. Şimşek 2013a, 121-122, Res. 145; Şimşek 2014a, 48-50, Res. 20.

⁴⁵ Şimşek 2013a, 275, 294, Res. 373, 403; Şimşek 2015b, 601, Res. 6-7.

Fig. 27 Kuzey (Kutsal) Agora'da avlunun güney tarafına yığılan 7 m moloz dolgu içinde bulunan kumaşa sarılı sikke I. Leo (MS 457-474)

alanı olarak kullanılmıştır. Bu kullanıma bağlı olarak Güney Portiğe kadar 7 m'yi bulan ve inşaat yıkıntısından oluşturulmuş dolgu bir tepe görünümünü almıştır (Fig. 26). Dolguda yapılan kazı çalışmalarında ortaya çıkartılan buluntular, MS 494 yılı depremi öncesi ve deprem arkasından yıkılan binaların molozlarının atıldığı yönünde tarihlemeleri vermektedir. Moloz dolgu kesiti alanın aşama aşama kentin terk edilişi olan İmparator Focas (MS 602-610) Dönemi depremine kadar nasıl doldurulduğunu ve sonraki aşamalarda kullanıldığını ortaya koymakta olup dolgu içinde karbonlaşmış ahşaplar, kemikler, kafatasları, sikkeyle⁴⁶ birlikte kumaş parçaları, heykel parçaları ve başları, farklı tip ve malzemeden yapılan günlük kullanım eşyaları ortaya çıkartılmıştır (Fig. 27). Bu moloz yığınları

Fig. 28 Kuzey (Kutsal) Agora ile S. Severus Nymphaeumu arasından kuzeye uzanan ara sokak üzerinde Geç Antik Çağ'da yapılan mimari ile Doğu Portik içinde mermer kesim atölyesi ve kireç ocağı alanı

⁴⁶ Kumaş parçası ile birlikte ele geçen bronz sikke (Fig. 27): Env. L.15.KGP:52, ç. 10,34 mm., Kod 284,03 m., ÖY: DN LEO İmparatorun inci diademli büstü sağa, AY: İmparatoriçe Verina ayakta, cepheden sağ elinde haçlı globus, sol elinde çapraz şekilde asa tutmakta. I. Leo (MS 457-474), ref. Grierson – Mays 1992, Pl. 22, no. 583.

Fig. 29 Suriye Caddesi MS 5.-6. yy'da yapılan iki sütun ve bir ayak sistemine dayanan portik düzenlemeleri

Fig. 30 Suriye Caddesi batı sonu ile Caracalla Nymphaeumu'ndan itibaren güneye uzanan Stadyum Caddesi

Fig. 31 Stadyum Caddesi ile güney sonunda yer alan Atriumlu Yönetici Binası, meydan ve Traian Nymphaeum

ağırlıklı olarak depremde yıkılan evlerin molozları olup bunların taşınması sırasında arada unutulmuş malzemeler olarak ortaya çıkartılmıştır. Ayrıca Batı Portik önünde yer alan havuzun küçültülerek güney sonunda yer alan apsisli bölümün simetriği şeklinde kuzeye de bir apsis yapıldığı, duvarların traverten ve tuğlalı olarak yükseltildiği, geç kullanıma bağlı tabanın moloz üstünde sıkıştırılmış zemin oluşturulduğu, güney apsis dışına dikdörtgen küçük bir çeşme teknesi yapıldığı tespit edilmiştir.

Laodikeia antik kentinde yapılan kazı çalışmaları, Geç Antik Çağ'da daha önce var olan düzenli ve sistemli mimarinin yerini, kent genelinde devşirme, düzensiz ve günlük yaşantının ihtiyaçlarına yönelik yapılaşmanın oluşturulduğu görülebilmektedir. Esasen bu sistem daha önce var olan mimari düzenlemeye yapılan eklemeler, tamiratlar, yol ve mekânlarda daraltmalar, elde olan mimari blokların tekrardan kullanımı, kullanılmayan mermer mimari yapıların değerlendirme dışı kalan bloklarının yeni mimari için kireç yapılması, kısacası kentte mevcut malzemelerin tekrar tekrar kullanımı şeklinde olmuştur⁴⁷ (Fig. 28). Ana cadde ve sokaklar ihtiyaç durumuna göre daraltılarak ve daha önce var olan mimari blokların herhangi bir estetik kaygısı gütmeden ihtiyaca yönelik olarak kullanımıyla düzenlenmiştir. Bunun en güzel örneğini MS 4.-6. yy'lar arasında kullanım gören Suriye ve Stadyum Caddelerinde görmek mümkündür. Suriye Caddesi'nde portik düzenlemelerinde İmparatorluk Dönemi'ne ait kaide ve başlıklar sütunlar ile birlikte tekrardan düzenlenerek kullanılmıştır. Korinth ve Dorik mimari elemanlar bu kullanımda impost başlık ve kaidelere dönüştürülmüştür (Fig. 15, 29). Monolit sütunların bazıları tekrar kullanımda ters olarak yerleştirilmiş, parçalı olanlar ise elde olan mevcut malzeme ile efektif şekilde kullanılmıştır. Uygulamalarda bazı sütun, başlık ve kaidelerin buraya özgü olarak koyu gri mermerden yapıldığı görülmektedir. Cadde düzenlenmesinde belirli aralıklarla yine İmparatorluk Dönemi'ne ait yapılardan

⁴⁷ Şimşek 2013a, 80-81, 109-159, Res. 78,122-125, 127-140, 150-152, 157-158, 160-161, 185, 194-198; Şimşek 2014a, 46-54, Res. 15, 17, 18-22, 25-28.

Fig. 32 Stadyum Caddesi içine MS 494 depreminde yıkılan üzeri tuğla kemerli Batı Portik cephesi

Fig. 33 MS 4.-5. yy'da Traian Nymphaeumu içine iki sıra oturma basamakları eklenerek meydana bakan eksedraya dönüştürülmesi

Fig. 34 Traian Nymphaeumu içine oturma basamakları olarak yerleştirilen haçlı çeşme parapet ve babaları

sağlayan girişler kapatılarak mozaik döşenmiş ve olasılıkla kiliseye dönüştürülmüştür. Batı cephede yer alan portik genişletilerek cadde daraltılmış, ayak ve sütunların kısa olmaları sebebiyle bunların araları tuğla kemerlerle yükseltilmiştir (Fig. 32). Caddenin güney sonunda yer alan apsidal formlu Traian Nymphaeumu (Çeşmesi), önünde yer alan dikdörtgen meydan ve Atriumlu Yönetici Binası'nda, MS 4. yy itibarıyla yapılan değişiklikler kazı çalışmaları sonunda anlaşılabilmiştir (Fig. 4, 7, 31). MS 4. yy'dan itibaren yarım daire havuz içi eksestra şeklinde iki basamaklı, meydana bakan bir oturma bölümüne dönüştürülmüştür. Oturma basamaklarında var olan haç kabartmalı parapet ve babaları ile heykeller devşirme olarak kullanılmış, yanda yer alan doğu havuzu parapetine de haç kazınmıştır (Fig. 33-35). Traverten döşemeli meydan üzerine ikinci sıra olarak mermer döşemeler yapılarak alan MS 4. ve 5. yy'lara ait vali-yönetici heykelleriyle süslenmiştir (Fig. 36). Atriumlu Yönetici Binası mozaikleri ile meydanın iki yanında yer alan opus spicatum döşemeli ofisler, bu alanın Geç Antik Çağ'da yönetim birimi olduğunu göstermektedir. MS 494 yılı depremi arkasından tüm kentte olduğu gibi yol üzerlerine düzensiz yerleşim mekânları yapılarak şehrin sistemli yerleşimi bozulmuştur.

Fig. 35 Traian Nymphaeumu'nun üzeri haçlı doğu havuzu ön parapeti

sökülen kesilmiş traverten blokların devşirme olarak ayak şeklinde kullanıldığı görülmektedir⁴⁸. Ayakların ve sütunların bazılarının üzerine ince bir sıva tabakası sürülerek boya ile yeşil dikdörtgen çerçeve ya da daire içinde Hıristiyanlık ve İsa ile ilgili kırmızı renkli yazılar yazılmıştır. Benzer şekilde sütunlar üzerinde haç şeklinde tertiplenen yazılar, Aziz Philippus kutsal alanı ve ismi yazılan⁴⁹, insan ve kuş şeklinde graffito ile yollar, yapı girişleri, çeşme parapetleri, krepidoma stylobatları üzerlerine christogramlar yapılmıştır. Bunun yanında konsol, başlık ve taç bloklarında yer alan kabartma haçlar, kentte Hıristiyanlığın ne kadar önemli olduğunu gösteren verilerdir⁵⁰.

Stadyum Caddesi'nde de benzer uygulamalar görülmektedir (Fig. 7, 30-32). Caddenin doğusunda kaldırım olup buradan olasılıkla kamusal bir yapıya geçişi

⁴⁸ Şimşek 2013a, 112-124, Res. 127-136.

⁴⁹ D'Andria 2016, 627, Fig. 10.

⁵⁰ Şimşek 2013a, 120-123, Res. 133, 141-143, 149; Ayrıca Septimius Severus Nymphaeumu içinde ele geçirilen sütun parçası üzerine yapılan menoraahlı haç betimi için bkz. Şimşek 2006a, 343-346, Fig. 2-3; Şimşek 2006c, 299-306, Res. 3-4; Şimşek 2013a, 154, Res. 193.

Fig. 36
Atriumlu Yönetici binası içinde yazıtlı kaidesi olan MS 4. yy'a ait yönetici Antipatros heykelinin buluntu durumu

Benzer şekilde Batı Anadolu'da yer alan çoğu antik kentlerin MS 4. yy sonunda etrafları daraltılarak sur duvarlarıyla çevrilmiş olup Roma İmparatorluk Dönemi'nde uygulanan düzenli kent mimarisi, Hıristiyanlığın yayılmasıyla birlikte terk edilerek düzensiz yapılaşmalara yerini bırakmıştır. Bu düzensizlik daha çok sivil mimaride kendini göstermektedir. Artık bu kentlerde daha çok önem verilen ve baskın olan dini yapı tipi kiliselerdir. Var olan İmparatorluk Dönemi yapıları çeşitli şekillerde ihtiyaç duyulan kullanımlara uygun şekilde tekrardan düzenlenmiştir. Geç Antik Çağ'da yaygın olan bu uygulamalar Hierapolis⁵¹, Aphrodisias⁵², Efes⁵³, Xanthos⁵⁴, Perge⁵⁵ gibi kentlerde kendisini göstermektedir.

Doğu Roma İmparatorluğu'nun MS 4. yy sonunda aldığı karar gereği Laodikeia'nın etrafı sur duvarlarıyla çevrilmiştir. Kentin hemen hemen yarısını içine alan sur duvarlarında, daha önceki yapılara ait kesme traverten bloklar kullanılmış ve iki duvar arasında bazı bölümlerde dolgu olarak mermer mimari bloklar yerleştirilmiştir (Fig. 4, 7, 15). Kazı çalışmalarında Suriye Caddesi üzerine yapılan Doğu Bizans Kapısı ve Kuleleri ortaya çıkartılarak restorasyonu tamamlanmıştır⁵⁶. Doğu Bizans Kapısı'ndan kuzeye uzanan hat Kuzey Tiyatrosu sahne binası, Kuzey (Kutsal) Agora duvarı, Batı Tiyatrosu sahne binasından vadinin batısına uzanmakta, Hierapolis Caddesi üzerinde kapı ve iki kuleden sonra Asopos Tepesi sırtından güneyde Efes Kapısı'na birleşmektedir. Doğu Bizans Kapısı'ndan güneye uzanan hat ise stadyumun kuzey analemma duvarlarını kullanarak batıya uzanmakta, Aphrodisias Kapısı ile birleşmekte ve buradan batı sırtlarından kuzeye dönerek Efes Kapısı'na ulaşarak kentin hemen hemen yarısını içine almaktadır. Hızlı yapılan sur duvarlarında var olan kamusal yapıların duvarlarından da yararlanılmıştır⁵⁷. Kent genelinde yapılan yüzey araştırmaları, sur dışında da özellikle MS 4.-5. yy sonu arasında yaşamın devam ettiğini ortaya koymuştur (Fig. 37). Bu nedenle Doğu Bizans Kapısı'nın Güney Kulesi

⁵¹ D'Andria 2001, 112-115, Figs. 4/25-27; D'Andria 2003, 92-93, 96-98, 106-107, 110, Res. 69-70, 75; D'Andria 2016, 623-650, Fig. 1-45.

⁵² Ratté 2001, 123-144, Figs. 5/4-18.

⁵³ Scherrer 2001, 79-80, Fig. 3-9.

⁵⁴ Courtis – Cavalier 2001, 164-171, Figs. 6/22-29.

⁵⁵ Abbasoğlu 2001, 183-187, Figs. 7/8-10.

⁵⁶ Şimşek 2013a, 97-109, Res. 106-121. Aynı tarihlerde Vadinin kuzeyinde yer alan Hierapolis antik kentinin de etrafı sur duvarlarıyla çevrilmiştir. Bkz. D'Andria 2003, 112-116, Res. 92-95.

⁵⁷ Şimşek 2013a, 80-81, 109-112, Res. 40, 78, 122-126; Şimşek 2014a, 42, Res. 5, 11.

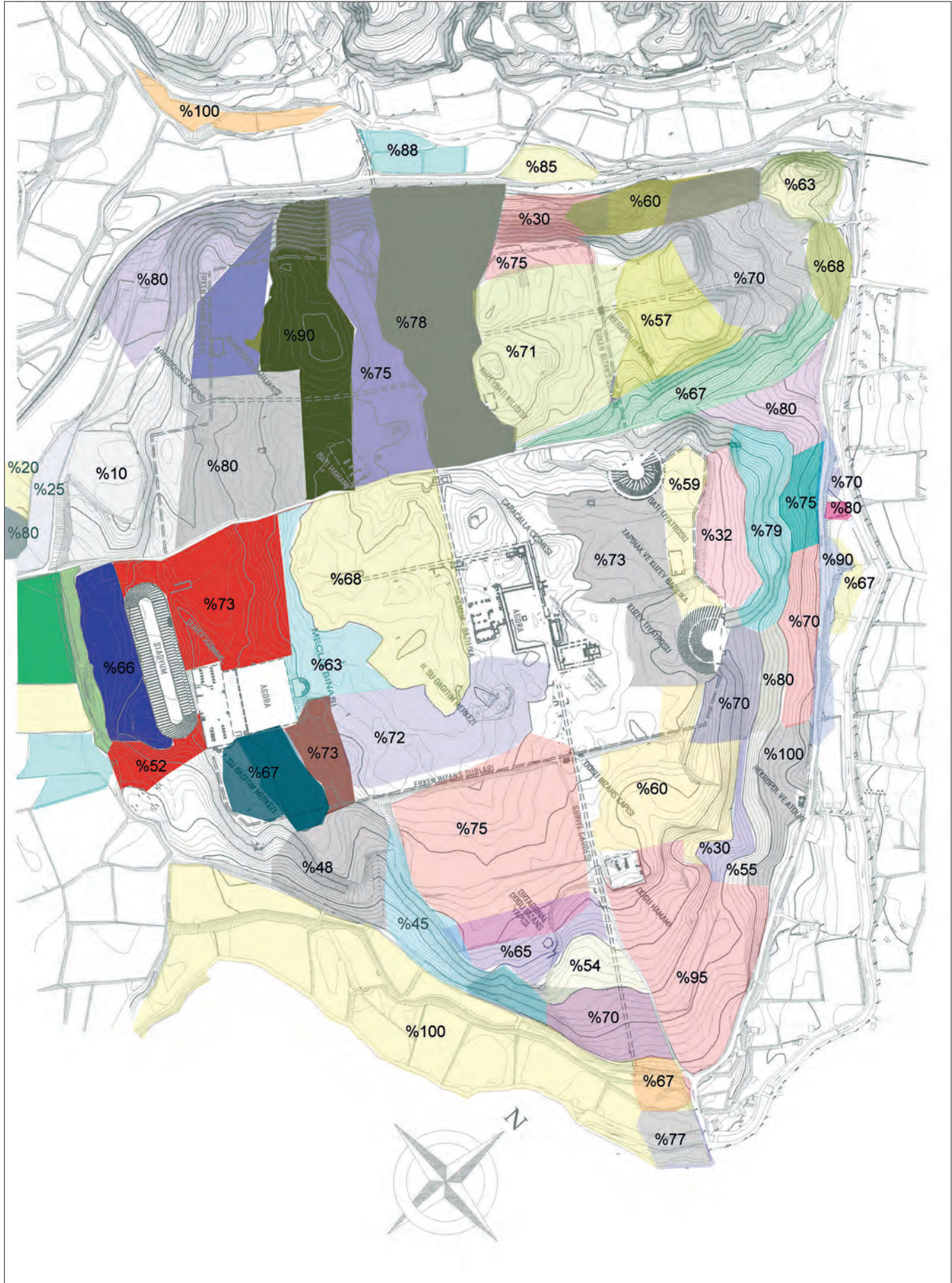

Fig. 37 Laodikeia sit alanı içinde Geç Antik Çağ seramik buluntu yüzdeliğini gösteren harita

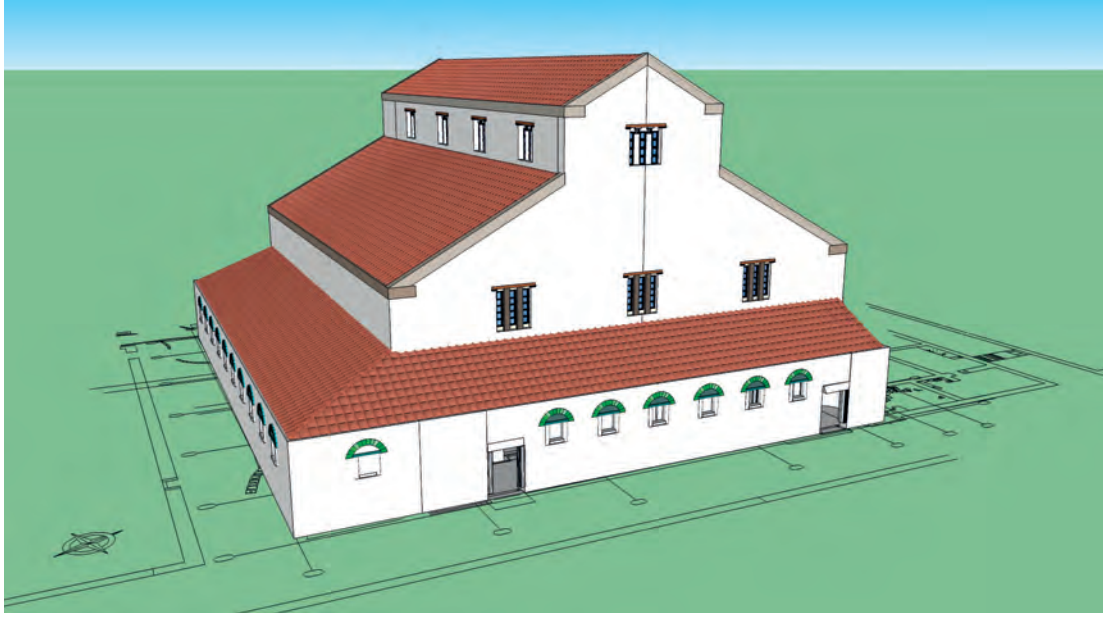

Fig. 38
Laodikeia Kilisesi
restitüsyon denemesi

Fig. 39
Laodikeia Kilisesi
Vaftiz odası ve
haç planlı havuzu
(MS 4. yy)

ile sur arasında MS 5. yy'da dikdörtgen planlı bir çeşme yapılarak, sur dışındaki yapılara su sağlanmışır⁵⁸. Kentte alınan karar gereği hızlı bir şekilde surların yapılmasının ana sebebi, ova ortasında yer alan kentin orduların

⁵⁸ Şimşek 2013a, 167-171, Res. 214-219.

Fig. 40 Kiliseli Peristylli Ev içinde yer alan Ev Kilisesi (MS 4. yy)

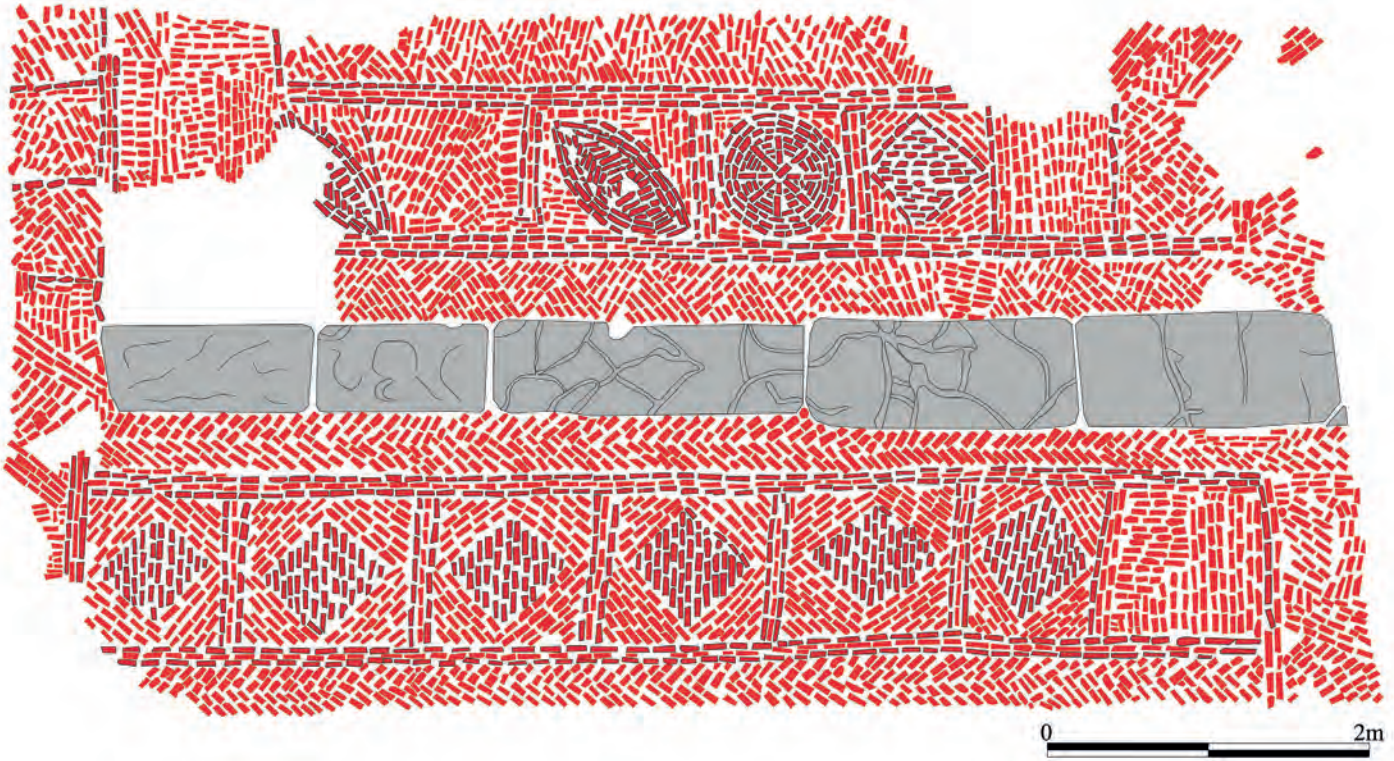

Fig. 41 Kiliseli Peristylli Ev'den Ev Kilisesi'ne ait dış nartekste opus spicatum tekniğinde yapılan Tanrının gözleri ve christogram çizimi

geçiş güzergâhında olmasından kaynaklanmaktadır. Sur içi, tehlike anında vatandaşların can ve mal güvenliğini sağlayan korunaklı alanlardır. Diğer zamanlarda yaşam sur dışında da devam etmiştir.

Laodikeia'da Roma İmparatorluk Dönemi'nde hareketli ve canlı hayat akışı nasıl stadyum, tiyatrolar, hamamlar ve bunlarla bağlantılı agoraların etrafında yoğunlaşmış ise (Fig. 8-11) MS 4.-6. yy arasında yani Hıristiyanlığın kente damgasını vurduğu Geç Antik Çağ'da bu yoğunluk ve hareketin merkezinde kent geneline yayılan kilise yapıları yer alır⁵⁹ (Fig. 11). Bunlar içinde de ana merkezde Laodikeia Kilisesi (Katedral) bulunmaktadır⁶⁰ (Fig. 11-38). Geç Antik Çağ'da kentin yaşamını, ticaretini yönlendiren ana unsur Hıristiyanlıktır. Özellikle antik kaynakların verdiği bilgiler Laodikeia'nın İlk Yedi Kiliseden birine sahip önemli bir Hıristiyanlık merkezi olduğunu ortaya koyar. Paulos'un gezileriyle birlikte Anadolu'da Yedi Kilise kurularak⁶¹, O'nun mektuplarının Lykos Vadisi kentleri olan Kolossai, Hierapolis ve Laodikeia halklarına okunmasıyla bölgede Hıristiyanlık hızlı bir şekilde yayılmaya başlamıştır⁶². Paulos'un Roma'da tutuklanmasıyla birlikte Lykos Vadisi'nin tüccarları O'nun öğretilerini Roma'dan alarak vadi inananlarına aktarmışlardır. Bunun için Büyük Menderes Nehri bağlantılı denizaşırı ülkelerle olan ticari ilişkiler önemlidir. Hierapolisli tüccar Flavius Zeuxis, İtalya yolculuğunda Malea Burnunu 72 kez geçtiğini mezar yazıtında açıklamaktadır⁶³. Hierapolis Kuzey Nekropolü'nde Aeliaus ve Acyndinus kardeşlere ait gemi betimli kabartmalı lahit de denizaşırı ülkelerle yapılan sistemli ticaret ve bağlantıları ortaya koyar⁶⁴. Diğer taraftan Kolossaili tüccar Epaphras'ta bu öğretileri Roma'dan alarak Lykos Vadisi kentlerinde inananlara aktarmıştır⁶⁵. Bunlar içinde Kilise Tarihi'ni yazan Eusebius (IV.26) Sardeis piskoposu Melito'nun *Yeniden Dirilme Üzerine* adlı çalışmasında "*Servilius Paulus Asya prokonsülüken Sagaris şehit edildi. O zamanlar Laodikeia'da yeniden dirilme üzerine bir kaynama meydana gelmişti...*" şeklindeki açıklaması da göstermektedir ki kentte erken dönemde Hıristiyanlığın yayılması sırasında 6 Eylül 166'da Laodikeia piskoposu Sagaris martır edilmiştir⁶⁶. Özellikle İmparator Diocletianus (MS 284-305) zamanında Laodikeia Hıristiyanlığın kentte yayılması yolunda bir grup din şehidi vermiş olup bunların başında piskopos Sisinius ve presbyter Artemon yer alır⁶⁷. Tüm bunlar MS 313 Milano Fermanı⁶⁸ öncesinde kentte Hıristiyanlığın yayılması için sistemli bir örgütlenmenin varlığını ortaya koymaktadır⁶⁹ ve bunun somut verileri Laodikeia kazılarında ortaya çıkartılmıştır.

Fig. 42 S. Severus Nymphaeumu birinci kat sütunu üzerinde yer alan palmye dalı, borazan ve menorah ile bunun üzerine MS 4. yy'da kazınan globuslu haç

⁵⁹ Şimşek 2015a, 21, Res. 5; Şimşek 2014a, 54-58, Res. 29-31; Şimşek 2013a, 341; Şimşek 2012a.

⁶⁰ Şimşek 2015a; Şimşek 2012a, 24-38, Res. 21-31; Şimşek 2014a, 54-58, Res. 29-31; Şimşek 2013a, 345-360, Res. 453-467.

⁶¹ Dürüşken 2003, 41; Huttner 2013, 81-110, 149-183; Şimşek 2015a, 14-17; Şimşek 2013a, 338-339.

⁶² Cadwallader 2015, 19, 37, 57, 83, 87, 130, 185; Trebilco 2011, 180-208; Maier 2011, 212-216, 229-230; Wilson 2010; Huttner 2013, 81-148; Şimşek 2013a, 338-340; Şimşek 2012a, 10-13; Şimşek 2015a, 14-19

⁶³ D'Andria 2003, 66-68, Res. 39-40; Ritti 2006, 67-70, Res. 24; Ritti 1987, 85-89.

⁶⁴ Ritti 1987, 87-89; Erdemir 2011, 118; Şimşek 2013a, 341-344.

⁶⁵ Huttner 2013, 87-91, 115-117, 148, 387-388; Trainor 2011, 232-245.

⁶⁶ Ramsay 1895, 78; Huttner 2013, 4, 55, 250-251, 274, 334-335.

⁶⁷ Ramsay 1895, 78-79; Huttner 2013, 3-4, 55, 335, 341-342, 346-355, 382.

⁶⁸ Şimşek 2012a; Franco 2012, 56-59, Fig. 1-2; Marcone 2012, 46-47; Brown 2000, 52-53; Akşit 1970, 293-296; Gregory 2011, 59.

⁶⁹ Brown 2000, 49.

Fig. 43 Apsisli Bizans Çeşmesi'nin haçlı havuz ön parapeti (MS 5.-6. yy)

Hierapolis'te yapılan kazı çalışmaları Oniki Havariden biri olan ve Hıristiyanlığı yaymak için buraya gelerek kızlarıyla şehit edilen Aziz Philippus'un Martyriumu, mezarı ve kilisesinin ortaya çıkarılmasını sağlamıştır⁷⁰. Tüm bunlar Hıristiyanlık için Lykos Vadisi ve dolayısıyla Laodikeia, Hierapolis ve Kolossai'nin önemini ortaya koymaktadır.

Laodikeia'da yapılan kazı çalışmaları, yukarıda verilen bilgileri doğrular nitelikte birçok somut belgelerin ortaya çıkartılmasını sağlamış ve Hıristiyanlığın kentte erken dönemlerden itibaren yayılmaya başladığını ortaya koymuştur. Arkeolojik veriler kentte o dönemde özellikle ev kiliselerde gizli olarak ibadetlerin yapılarak gittikçe bir yayılmanın başladığını, özellikle İmparator B. Constantinus (MS 306-337) zamanında bu yayılmanın çok hızlı devam ettiğini hatta Diocletianus Dönemi depreminde temenos alanı içinde yıkılan tapınakların tamamen sökülüğünü ortaya koymuştur⁷¹. Antik kentte yer alan büyük evlerin bir bölümünün kiliseye dönüştürülmesi halkın bu dine verdiği önemi göstermektedir⁷² (Fig. 11, 40-41). Kentte Hıristiyanlığın yayılması özellikle ticarete ulaştığı zenginlikle de bağlantılıdır. Bunu ilk Yedi Kilise onurunun verildiği kentlerin tamamında görmek mümkündür⁷³. Her şeyden önce bu kentler ticaretle kazandıkları büyük onur ve zenginliğe sahiplerdir. Diğer taraftan bu

⁷⁰ Eusebius, III.31; D'Andria 2014, 101-159, Res. 1-37; D'Andria 2003, 184-190, Res. 159-166; Şimşek 2013a, 339-340, Res. 451-452; Huttner 2013, 185-211; Caggia 2016a, 729-765, Res. 1-44.

⁷¹ Şimşek 2013a, 274-296, Res. 371-403. Bunların sütun, başlık ve bir kısım üst yatay elemanları Doğu ve Batı Portiklerde kullanılarak geniş çaplı düzenlemeler yapılmıştır.

⁷² Şimşek 2013a, 319-328, 360-372, Res. 433-438, 468-477; Şimşek 2014a, 54, Res. 29; Şimşek 2012a, 39-50, 65-72, Res. 32-38, 63-66.

⁷³ Yedi Kilise kentleri için bkz. Wilson 2010; Şimşek 2015a, 14-15.

ticareti aktif hale getiren Yahudi toplulukları vardır⁷⁴ ve bunlar Musevi olarak tek tanrı inancına sahiplerdir⁷⁵. Tek tanrı inancı olan Musevilik, Hıristiyanlığın ticaret kentlerinde yaygınlaşmasının zeminini sağlamıştır⁷⁶. İmparator S. Severus Nymphaeumu'nda bir sütun üzerinde kazıma olarak yapılmış palmiye dalı, borazan, yedi kollu şamdan üzerinde daha derin olarak kazınan globuslu haç, erken dönemden itibaren kentteki Yahudi toplulukların Hıristiyanlığın yayılmasına zemin hazırladıklarını göstermektedir⁷⁷ (Fig. 42). Laodikeia MS 4. yy'da Hıristiyanlık bakımından Frigya Bölgesi içinde çok önemli bir konuma sahip olup Frigya Pacatiana'nın yargı yönetim birimidir⁷⁸. Bu yönüyle kentte bölgesel nitelikte düzenlenen (MS 341-381), ancak alınan kararlar bakımından çok önemli olan konsile ev sahipliği yapmıştır⁷⁹.

Fig. 44 Laodikeia Kilisesi Güney Nef mozaïği detayı (haç içinde Polykarpos Proto Diakonos Epoiesia), MS 4. yy

MS 4. yy itibariyle kentte Laodikeia Kilisesi etrafında yayılan bir Hıristiyan mahallesi oluşmuş, bunun aksine pagan mahalleleri gittikçe azalarak kent dışına doğru kaymıştır. Kent merkezinde Suriye Caddesi'nin iki yanında yer alan yapılar MS 7. yy başında İmparator Focas (MS 602-610) zamanında meydana gelen yıkıcı depremle Laodikeia'nın tamamen taşınmasına kadar olan süreçte sürekli kullanıldıklarından, eski yapılar kaplama kesme, taş ve kireç ocaklarına dönüştürülerek tahrip edilmişlerdir (Fig. 25, 28). Bu da kentin hızlı bir şekilde Hıristiyanlaşmasıyla bağlantılıdır. Laodikeia antik kentinde yer alan kiliselerin tamamı, MS 4. yy ile 6. yy sonu arasında tarihlendirildiklerinden, bunların mimari düzenlemeleri, Hıristiyanlık dini mimarisinin erken dönemlerine yeni bakış açıları getirecek niteliktedir.

Antik kentte kilise yapıları kentin geneline sur içi ve dışında yayılmıştır⁸⁰ (Fig. 11). Bu kiliselerin tamamı MS 4. yy – 6. yy arasında inşa edilmişlerdir. Kalıntıları günümüze kadar ulaşabilen kiliseler içinde; Laodikeia Kilisesi, Kuzey Kilisesi, Güneybatı Kilisesi, Stadyum Kilisesi merkezdeki daha geniş olmak üzere üç nefli bazilikal planlıdır. Ayrıca kazısı yapılan iki kilise içinde Laodikeia Kilisesi'nin kuzey yanında vaftizhane koridoru ile vaftizhane odasına ulaşılan bölüm ve vaftiz havuzu bulunur (Fig. 39). Dış görünüş bakımından farklı olan üç kilise içinde; doğuda yer alanı dıştan rotonda, içten oktagon planlı, güneyde yer alanı rotonda yuvarlak planlıdır⁸¹. Kentte bilinen tek şapel, Tapınak A batı portığı üzerinde MS 4. yy'a tarihlendirilen tek apsisli olan yapıdır⁸² (Fig. 16, 11). Bunun yanında ev ve Roma İmparatorluk Dönemi yapılarının bir bölümü kilise (Kiliseli Peristylli Ev ve Merkezi Kilise) olarak kullanılmıştır⁸³ (Fig. 11-12, 40). Kiliseli Peristylli ev ve Merkezi Kilise olarak adlandırılan yapıların bir bölümünün kiliseye dönüştürülmesi, eski bir Anadolu geleneği olup paganizm inancında kutsal olan ata

⁷⁴ Flavius Josephus ve Maccabe'ye göre Seleukos Kralı III. Anthiokhos MÖ 210-205 yıllarında, Babil'den yaklaşık 2000 Yahudi aileyi Lidya ve Phrygia bölgesine yerleştirilmiştir. Bunlar paralı asker olarak Anthiokhos'un yanında Pergamon'la (Bergama) yapılan savaşlara katılmıştır (Bkz. Şimşek 2013a, 57; Josephus XII/3: 3. 4, XIV/213, 225-264, XVI/6; Ramsay 1904, 82; Johnson 1958, 14; Trebilco 1987, 1, 5-7; Huttner 2013, 69; Applebaum 1987, XIII/715; Cicero, Pro Flacco, 67-69).

⁷⁵ Yedi Kilise kentleri için bkz. Wilson 2010, 23, 183-188, 199-232, 245-254, 279-321; Şimşek 2015a, 14-15.

⁷⁶ Şimşek 2006a, 343-346, Fig. 2-3; Şimşek 2006c, 301-302, Res. 3-4; Şimşek 2015a, 17-18; Şimşek 2013a, 342-343; Huttner 2013, 70-79.

⁷⁷ Şimşek 2013a, 154, Res. 193; Şimşek 2006a, 343-346, Figs. 2-3; Şimşek 2006c, 300-302, Res. 3-4.

⁷⁸ Ramsay 1895, 80-83; Huttner 2013, 291-292, 321; Belke – Mersich 1990, 323-326; Şimşek – Ceylan 2003, 148-149.

⁷⁹ Ramsay 1895, 80; Mango 2011, 170-171; Huttner 2013, 291-296; Şimşek 2015a, 19-20.

⁸⁰ Laodikeia kiliseleri için bkz. Şimşek 2012a; Şimşek 2013a, 341-391, Res. 453-516; Şimşek 2015a, 21, Res. 5; Sperti 2000, 93-97, Fig. 54-63.

⁸¹ Şimşek 2013a, 345-360, 372-383, 387-391.

⁸² Şimşek 2013a, 263-265, Res. 350.

⁸³ Şimşek 2013a, 319-328, 360-372; Huttner 2013, 92-97.

Fig. 45 Laodikeia ampullaları, MS 4. yy sonu-5. yy sonu

kültü odası, kentte yerini Hristiyanlık inancında küçük şapel tarzı aile kiliselerine bırakmıştır⁸⁴. Geçiş döneminin nadir bir örneği olarak Kiliseli Perystilli Ev'in dış narteksinde opus spicatum olarak işlenen christogram ve iki adet Tanrının gözü erken Hristiyanlığa pagan inancının etkisidir⁸⁵ (Fig. 41). Diğer taraftan kentte yer alan Geç Antik Çağ'a ait tüm çeşme parapetleri yeni dinin gücünü göstermek ve Hristiyanlığın propagandası için haçlı olarak yapılmış olup bunun yanında haçlı mozaikler içinde de din adamları kendi propagandalarını yapmışlardır (Fig. 43-44).

Laodikeia Antik Kenti'nin Anadolu'da yer alan İlk Yedi Kilise'den birine sahip olması (yedinci ve son kilise)⁸⁶ kazılarda ortaya çıkartılan küçük buluntulara da damgasını vurmuştur. Küçük buluntular içinde en önemli iki grubu kente gelen hacılar için hazırlanan ve kazılarda yoğun olarak bulunan yerel üretim ampulla⁸⁷ ve unguentariumlar⁸⁸ oluşturur. Özellikle Unguentariumlar düz ve sivri dipli olmak üzere iki formda olup sivri dipli olanlar monogramlı olarak yapılmışlardır (Fig. 17). Ampullalar ise baskı kabartmalı ağırlıklı olarak aziz, haç ve palmet betimlemeli olarak yapılmışlardır (Fig. 45). Diğer bir grubu ise yine Geç Antik Çağ'a tarihlenen haç baskılı tabaklar oluşturur⁸⁹. Kandiller diğer ağırlıklı buluntular olup az da olsa cam kadehler üzerinde haç betimlemeleri ele geçirilmiştir⁹⁰. Kentte azizlerle ilgili olarak ortaya çıkartılan en güzel buluntuların başında iki yanında birer aslanın yer aldığı Azize Thekla kabartması gelmektedir⁹¹ (Fig. 46). Bunun yanında kapı tokmakları, ekmek mühürleri, haç biçimli kolye uçları, ağırlıklar olmak üzere, antik kentte İlk Yedi Kilise içinde Yedinci Kilise olmasına bağlı yoğun Hristiyanlık etkisini taşınabilir üretimlerde de görmek mümkündür.

Fig. 46 Tapınak A avlusundan fildişi Azize Thekla kabartması, MS 4. yy sonu-5. yy sonu

⁸⁴ Şimşek 2013a, 319-328, 360-372, Res. 433-437, 468-477; Şimşek 2013b, 103-104, Res. 2-3.

⁸⁵ Şimşek 2012a, 67-68, Res. 65-66; Şimşek 2013a, 323-324, Res. 434, 436-437.

⁸⁶ Şimşek 2015a, 14-15; Şimşek 2014a, 54-58; Şimşek 2013a, 338-340; Şimşek 2012a, 10-13, 19-23, Res. 1-3.

⁸⁷ Şimşek – Duman 2007b, 1-29, Fig. 1-35; Şimşek 2013a, 490-492, Res. 723-726. Hierapolis'te bulunan ampullalar için bkz. Imperiale 2016, 664-674, Figs. 1-5; Caggia 2016b, 692, Fig. 4; Caldarola 2016, 717-718, Fig. 4.

⁸⁸ Şimşek – Duman 2007a, 285-307, Res. 1-22; Şimşek 2013a, 265, 492-494, Res. 352, 727-729. Hierapolis'te bulunan unguentariumlar için bkz. Caldarola 2016, 719-720, Fig. 5.

⁸⁹ Şimşek 2003, 411-421, Res. 1-10; Şimşek 2013a, 494-495, Res. 730.

⁹⁰ Şimşek 2013a, 490-504, Res. 721-722, 737, 749.

⁹¹ Şimşek – Yener 2010, 321-328, Figs. 4-7.

KISALTMALAR VE KAYNAKÇA

- Abbasoğlu 2001** H. Abbasoğlu, "The founding of Perge and its development in the Hellenistic and Roman periods", *Urbanism in Western Asia Minor, New Studies on Aphrodisias, Ephesos, Hierapolis, Pergamon, Perge and Xanthos, Journal of Roman Archaeology*, Supp. Ser. Num. 45, Portsmouth, Rhode Island, 173-188.
- Akşit 1970** O. Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi (MS 193-395)*, İstanbul, 1970.
- Applebaum 1987** S. Applebaum, "The Social and Economic Status of the Jews in the Diaspora", in *The Jewish People in the First Century: Geography Historical, Political History, Social, Cultural, and Religious Life and Institutions*, ed. Safrai-Stern, II, Philadelphia, 1987.
- Baydur 1998** N. Baydur, *Roma Sikkeleri*, İstanbul, 1998.
- Belke – Mersich 1990** K. Bekle – N. Mersich, *Phrygien und Pisiden, Tabula Imperii Byzantini (TIB) 7* (Denkschr. ÖAW. phil. hist. Kl.211), Wien, 1990.
- Brown 2000** P. Brown, *Geç Antik Çağda Roma ve Bizans Dünyası*, çev. T Kaçar, İstanbul, 2000.
- Cadwallader 2015** A. Cadwallader, *Fragments of Colossae, Sifting Through The Traces*, Hindmarsh, 2015.
- Cahen 2012** C. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev. E. Üyepazarcı, 4. Baskı İstanbul, 2012.
- Caggia 2016a** M.P. Caggia, "Prime indagini sul terrazzo dell' Aghiasma: la Chiesa di San Filippo", *La Attività Delle Campagne Di Scavi E Restauro 2007-2011, Hierapolis Di Frigia VIII, 1-2*, İstanbul, 2016, 729-765.
- Caggia 2016b** M.P. Caggia, "Le Terme Ottagonali e le loro trasformazioni in quartiere abitativo: osservazioni sulle fasi di età proto e mediobizantina", *La Attività Delle Campagne Di Scavi E Restauro 2007-2011, Hierapolis Di Frigia VIII, 1-2*, İstanbul, 2016, 689-713.
- Caldarola 2016** R. Caldarola, "Analisi contestuale di alcune classi di materiali protobizantini rinvenuti nelle Terme Ottagonali", *La Attività Delle Campagne Di Scavi E Restauro 2007-2011, Hierapolis Di Frigia VIII, 1-2*, İstanbul, 2016, 715-727.
- Carson – Kent 1978** R.A.G. Carson – J.P.C. Kent, *Late Roman Bronze Coinage, Part II Bronze Roman Imperial Coinage Of The Later Empire AD 346-498*, New York, 1978.
- Cicero** *The Letters to his Friends* (with an English translation by W. Glynn Williams, M.A.), London, First Printed 1929, Reprinted 1960; Letter to Atticus with An English translation by E.O. Winstedt, M.A., London, 1913; The Orations of Marcus Tullius Cicero, Orations For Quintius, Sextus Roscius, Quintus Roscius, Against Quintus C2Ecilius, And Against Verres Literally By C. D. Yonge, B.A., London, 1866.
- Courtils – Cavalier 2001** J. des Courtils – L. Cavalier, "The city of Xanthos from Archaic to Byzantine times", *Urbanism in Western Asia Minor, New Studies on Aphrodisias, Ephesos, Hierapolis, Pergamon, Perge and Xanthos, Journal of Roman Archaeology*, Supp. Ser. Num. 45, Portsmouth, Rhode Island, 149-171.
- D'Andria 2001** F. D'Andria, "Hierapolis of Phrygia: its evolution in Hellenistic and Roman times", *Urbanism in Western Asia Minor, New Studies on Aphrodisias, Ephesos, Hierapolis, Pergamon, Perge and Xanthos, Journal of Roman Archaeology*, Supp. Ser. Num. 45, Portsmouth, Rhode Island, 97-115.
- D'Andria 2003** F. D'Andria, *Arkeoloji Rehberi Hierapolis (Pamukkale)*, çev. N. Firat, İstanbul, 2003.
- D'Andria 2014** F. D'Andria, *Cehennem'den Cennet'e Hierapolis (Pamukkale), Ploutonion. Aziz Philippus'un Mezarı ve Kutsal Alanı*, İstanbul, 2014.
- D'Andria 2016** F. D'andria, "Gli scavi del 1974 nelle insulae 96 e 73", *La Attività Delle Campagne Di Scavi E Restauro 2007-2011, Hierapolis Di Frigia VIII, 1-2*, İstanbul, 2016, 623-670.
- Dürüşken 2003** Ç. Dürüşken, *Paulus'un Kutsal Görev Gezileri ve Anadolu Halklarına Mektupları*, İstanbul, 2003.
- Erdemir 2011** H. Erdemir, "Woollen Textiles: An International Trade Good in the Lycus Valley in Antiquity", *Colossae in Space and Time, Linking to an Ancient City*, Göttingen, 2011, 104-129.

- Eusebius** Eusebius, *Kilise Tarihi, İncil'den Dördüncü Yüzyıla: Hristiyanlık*, çev. F. Akderin, İstanbul, 2011.
- Franco 2012** L. Franco, Costantino Nelle Fonti Letterarie Fra Storia E Mito, Costantino 313 d.C, Mostra A Cura Di P. Biscottini, G.S. Chiesa e M. Barbera, Milano, 2012, 56-59.
- Gregory 2011** T.E. Gregory, *Bizans Tarihi*, çev. E. Ermert, 2. Baskı, İstanbul, 2011.
- Grierson – Mays 1992** P. Grierson – M. Mays, *Catalogue of Late Roman Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection from Arcadius and Honorius to the Accession of Anastasius*, Washington, 1992.
- Guidoboni 1994** E. Guidoboni, *Catalogue of Ancient Earthquakes in the Mediterranean area up to the 10th century*, Roma, 1994.
- Herodotos** *Herodotos Tarihi*, çev. M. Ökmen, İstanbul, 2006.
- Huttner 2013** U. Huttner, *Early Christianity in the Lycus Valley*, Leiden-Boston, 2013.
- Imperiale 2016** M.L. Imperiale, “Sanctum oleum sume. Le ampolle a eulogia di tipo microasiatico da Hierapolis di Frigia”, *La Attività Delle Campagne Di Scavi E Restauro 2007-2011, Hierapolis Di Frigia VIII*, 2, İstanbul, 2016, 663-674.
- Josephus** F. Josephus, *The Antiquities of the Jews*, Trans. W. Whiston, 2013.
- Johnson 1958** S.E. Johnson, “Early Christianity in Asia Minor”, *Journal of Biblical Literature*, Vol. 77, No. 1, 1958, 1-17.
- Kent 1981** J.P.C. Kent, *The Roman Imperial Coinage, Vol. VIII, The Family of Constantine I., A.D. 337-364*, ed. C.H.V. Sutherland – R.A.G. Carson, London, 1981.
- Konakçı 2014** E. Konakçı, “Laodikeia'nın ilk Yerleşimi: Asopos Tepesi, First Settlement of Laodikeia: Asopos Hill”, *10. Yılında Laodikeia (2003-2013 Yılları), Laodikeia Çalışmaları 3*, ed. C. Şimşek, İstanbul, 2014, 87-122.
- Kumsar vd. 2015** H. Kumsar – Ö. Aydan – C. Şimşek – F. D'Andria, “Historical earthquakes that damaged Hierapolis and Laodikeia antique cities and their implications for earthquake potential of Denizli basin in western Turkey”, *DOI, 10.1007/s10064-015-0791-0*.
- Mango 2011** C. Mango, *Bizans, Yeni Roma İmparatorluğu*, çev. G.Ç. Güven, 2. Baskı İstanbul, 2011.
- Maier 2011** H.O. Maier, “Reading Colossians in the Ruins: Roman Imperial Iconography, Moral Transformation, and the construction of Christian Identity in the Lycus Valley”, *Colossae in Space and Time, Linking to an Ancient City*, Göttingen, 2011, 212-231.
- Marcone 2012** A. Marcone, *L'Editto Di Milano: Dalle Persecuzioni Alla Tolleranza, Costantino 313 d.C*, Mostra A Cura Di P. Biscottini, G.S. Chiesa e M. Barbera, Milano, 2012, 42-47.
- Oğuzhanoğlu 2014** U. Oğuzhanoğlu, “Laodikeia'dan Batı Anadolu Erken Tunç Çağı'na Yeni Katkılar”, *10. Yılında Laodikeia (2003-2013 Yılları), Laodikeia Çalışmaları 3*, ed. C. Şimşek, İstanbul, 2014, 71-86.
- Plinius** *Naturalist Historia V*, translated by H. Rackham, Edinburg, Reprinted 1997.
- Ramsay 1960** W.M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, çev. M. Pektaş, İstanbul, 1960.
- Ramsay 1904** W.M. Ramsay, *The Letters to the Seven Churches*, London, 1904.
- Ramsay 1895** W.M. Ramsay, *The Cities and Bishoprics of Phrygia*, I, Oxford, 1895.
- Ratté 2001** C. Ratté, “New research on the urban development of Aphrodisias in the late antiquity”, *Urbanism in Western Asia Minor, New Studies on Aphrodisias, Ephesos, Hierapolis, Pergamon, Perge and Xanthos, Journal of Roman Archaeology*, Supp. Ser. Num. 45, Portsmouth, Rhode Island, 117-147.
- Ritti 1987** T. Ritti, “Attività Economica/Hierapolis'te Ekonomi/Economy”, *Hierapolis Di Frigia 1957-1987*, Milano, 1987, 85-93.
- Ritti 2006** T. Ritti, *Phrygia Hierapolis'i (Pamukkale) Eski Yazıtlar Rehberi*, İstanbul, 2006.
- Scardozi 2007** G. Scardozi, “Ricerche Topografiche e Telerilevamento”, *Hierapolis di Frigia, Le Attività Delle Campagne Di Scavo e Restauro 2000-2003*, ed. F. D'Andria – M. Piera Caggia, İstanbul, 2007.

- Scherrer 2001 P. Scherrer, "The historical topography of Ephesos", *Urbanism in Western Asia Minor, New Studies on Aphrodisias, Ephesos, Hierapolis, Pergamon, Perge and Xanthos, Journal of Roman Archaeology*, Supp. Ser. Num. 45, Portsmouth, Rhode Island, 57-93.
- Sperti 2000 L. Sperti, "Ricognizione Archeologica A Laodicea Di Frigia: 1993-1998", *Laodicea Di Frigia I*, a cura di G. Traversari, Roma, 2000, 29-104.
- Strabon *Coğrafya, Anadolu (Kitap XII, XIII, XIV)*, çev. M. Pektaş, İstanbul, 1991.
- Şimşek 2003 C. Şimşek, "Laodikeia Antik Kentinden Haç Baskılı Tabaklar", *III. Uluslararası Eskişehir Pişmiş Toprak Sempozyumu (IIIrd. International Eskişehir Terra Cotta Symposium)*, 16-30 Haziran 2003, 411-422.
- Şimşek 2006a C. Şimşek, "A Menorah with a Cross Carved on a Column of Nymphaeum A at Laodicea ad Lycum", *Journal of Roman Archaeology* 19, 2006, 343-346.
- Şimşek 2006b C. Şimşek, "2004 Yılı Laodikeia Antik Kenti Kazısı", *27. Kazı Sonuçları Toplantısı 1. Cilt* (30 Mayıs - 3 Haziran 2005 Antalya), Ankara 2006, 419-434.
- Şimşek 2006c C. Şimşek, "Laodikeia ad Lycumda Menorahlı Bir Haç Betimi", *Anadolu Arkeolojisine Katkılar 65. Yaşında Abdullah Yayıncılıkta Sunulan Yazılar*, İstanbul, 2006, 299-306.
- Şimşek 2007a C. Şimşek, "Laodikeia'dan Ladik'e Denizli", *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu, Bildiriler 2* (6-8 Eylül 2006 Denizli), 2007, 38-50.
- Şimşek 2007b C. Şimşek, "Laodikeia 2005 Yılı Kazıları", *28. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu*, I (29 Mayıs-2 Haziran 2006 Çanakkale), 2007, 455-478.
- Şimşek 2008 C. Şimşek, "2006 Yılı Laodikeia Antik Kenti Kazıları", *29. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu* 3, (28 Mayıs-01 Haziran 2007 Kocaeli), Ankara, 2008, 99-122.
- Şimşek 2009 C. Şimşek, "2007 Yılı Laodikeia Antik Kenti Kazıları", *30. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu* 2 (26-30 Mayıs 2008 DTCF Ankara), Ankara, 2009, 409-436.
- Şimşek 2010 C. Şimşek, "2008 Yılı Laodikeia Antik Kenti Kazıları", *31. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu* 4 (25-29 Mayıs 2009 Denizli), Ankara, 2010, 101-134.
- Şimşek 2011a C. Şimşek, "Tarihin İçinden: Laodikeia'dan Ladik'e Denizli", *Denizli Tanrıların Kutsadığı Vadi*, İstanbul, 2011, 85-122.
- Şimşek 2011b C. Şimşek, "2009 Yılı Laodikeia Antik Kenti Kazıları", *32. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu* 3. Cilt (24-28 Mayıs 2010, İstanbul), Ankara, 2011, 447-474.
- Şimşek 2012a C. Şimşek, *Kutsal Kent Laodikeia'nın Kiliseleri*, Denizli, 2012.
- Şimşek 2012b C. Şimşek, "2010 Yılı Laodikeia Kazıları", *33. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu* 3 (23-28 Mayıs 2011 Malatya), Ankara, 2012, 569-601.
- Şimşek 2013a C. Şimşek, *Laodikeia (Laodicea ad Lycum), Laodikeia Çalışmaları* 2, İstanbul, 2013.
- Şimşek 2013b C. Şimşek, "2011 Yılı Laodikeia Kazı ve Restorasyon Çalışmaları", *34. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu* 3 (28 Mayıs-1 Haziran 2012 Çorum), Ankara, 2013, 103-124.
- Şimşek 2014a C. Şimşek, "Lykos Vadisi İçinde Yer Alan Laodikeia", *10. Yılında Laodikeia (2003-2013 Yılları), Laodikeia Çalışmaları* 3, ed. C. Şimşek, İstanbul, 2014, 33-70.
- Şimşek 2014b C. Şimşek, "2012 Yılı Laodikeia Antik Kenti Kazı ve Restorasyon Çalışmaları", *35. Kazı Sonuçları Toplantısı (27-31 Mayıs 2013 Muğla)* Cilt 3 (Ayrı Basım), Ankara, 2014, 82-102.
- Şimşek 2015a C. Şimşek, *Laodikeia Kilisesi, Lykos Vadisi'nde Hıristiyanlık*, Denizli, 2015.
- Şimşek 2015b C. Şimşek, "Laodikeia'da MS 7. yy Sonrası Yaşam", *Mustafa Büyükkolancı'ya Armağan (Essays in Honour of Mustafa Büyükkolancı)*, eds. C. Şimşek - B. Duman - E. Konakçı, İstanbul, 2015, 597-612.
- Şimşek 2015c C. Şimşek, "2013 Yılı Laodikeia Antik Kenti Kazı ve Restorasyon Çalışmaları", *36. Kazı Sonuçları Toplantısı (2-6 Haziran 2014 Gaziantep)*, 3 Cilt, Ankara, 2015, 633-660.
- Şimşek 2015d C. Şimşek, "1900 Yıllık Su Yasası Bulundu", *Bilim ve Teknik*, Kasım 2015, Yıl 49, Sayı 576, 66-67.

- Şimşek 2016a** C. Şimşek, "2015 Yılında Laodikeia'da Yapılan Çalışmalar", *Geçmişten Günümüze Denizli, Denizli'nin Derin Geçmişi Kazı ve Araştırmalar 2*, Özel Sayı Editörü C. Şimşek, Sayı 47, ISSN 1304-6608, Şubat 2016, 4-51.
- Şimşek 2016b** C. Şimşek, "2014 Yılı Laodikeia Kazı ve Restorasyon Çalışmaları", *37. Kazı Sonuçları Toplantısı (11-15 Mayıs 2015 Erzurum Atatürk Üniversitesi)*, 1 Cilt, Ankara, 2016, 481-508.
- Şimşek 2017** C. Şimşek, "Urban Planning of Laodikeia on the Lykos in the Light of New Evidence", *Landscape And History in the Lykos Valley: Laodikeia and Hierapolis in Phrygia*, eds. C. Şimşek – F. D'Andria, Cambridge, 2017, 1-51.
- Şimşek – Ceylan 2003** C. Şimşek – A. Ceylan, "Laodikeia'da Tespit Edilen Bir Deprem ve Diocletianus'a İthaf Edilen Bir Yazıt (Lykos Laodikeia'sı)", *Archivum Anatolicum/Anadolu Arşivleri* Cilt VI, Sayı 1, Ankara, 2003, 147-163.
- Şimşek – Duman 2007a** C. Şimşek – B. Duman, "Laodikeia'da Bulunan Geç Antik Çağ Unguentariumları", *Adalya X*, 2007, 285-307.
- Şimşek – Duman 2007b** C. Şimşek – B. Duman, "Laodikeia'da Bulunan Ampullalar", *Olba XV*, 2007, 73-101.
- Şimşek vd. 2011** C. Şimşek – M. Okunak – M. Bilgin, *Laodikeia Nekropolü (2004-2010 Yılları)*, *Laodikeia Çalışmaları 1.1-1.2*, ed. C. Şimşek, İstanbul, 2011.
- Şimşek vd. 2015** C. Şimşek – M. Bilgin – M. Okunak, "Laodikeia Nekropoller ve Mezar Tipleri", *Arkeoloji Dergisi XX*, 2015, 111-157.
- Şimşek – Duman 2010** C. Şimşek – B. Duman, "Laodikeia Kuzey Bazilikası (Kilisesi)", *XIII. Ortaçağ ve Türk dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* (14-16 Ekim 2009 Pamukkale Üniversitesi), editörler K. Pektaş vd., 2010, 593-602.
- Şimşek – Yener 2010** C. Şimşek – B. Yener, "An Ivory Relief of Saint Thecla", *Adalya XIII*, 2010, 321-334.
- Şimşek – Sezgin 2011** C. Şimşek – M.A. Sezgin, "Laodikeia Kuzey Tiyatrosu", *Olba XIX*, 2011, 173-201.
- Şimşek – Sezgin 2012** C. Şimşek – M.A. Sezgin, "The West And North Theatres In Laodicea", *Restoration and Management of Ancient Theatres in Turkey, Methods, Research, Results*, eds. F. Masino – P. Mighetto – G. Sobra, Lecce, 2012, 103-128.
- Şimşek – Bayram 2014** C. Şimşek – F. Bayram, "Merkezi Kilise ve Çevresindeki Yapı Kalıntıları, Central Church and Its Surrounding Ruins", *10. Yılında Laodikeia (2003-2013 Yılları)*, *Laodikeia Çalışmaları 3*, ed. C. Şimşek, İstanbul, 2014, 283-302.
- Şimşek vd. 2014** C. Şimşek – E. Konakçı – E. Pernicka, "Analyses of Origin for the Obsidian Found at Asopos Hill, Laodikeia Asopos Tepesinde Bulunan Obsidyenlerin Köken Analizleri", *10. Yılında Laodikeia (2003-2013 Yılları)*, *Laodikeia Çalışmaları 3*, ed. C. Şimşek, İstanbul, 2014, 123-144.
- Tekin 1994** O. Tekin, *Yapı Kredi Koleksiyonu Grek ve Roma Sikkeleri*, İstanbul, 1994.
- Trainor 2011** M. Trainor, "Excavating Epaphras of Colossae", *Colossae in Space and Time, Linking to an Ancient City*, Göttingen, 2011, 232-246.
- Trebilco, 1987** P. R. Trebilco, *Studies Jewish Communities in Asia Minor*, Durham Theses, Durham University, 1987.
- Trebilco 2011** P. Trebilco, "Christians in the Lycus Valley: the View from Ephesus and from Western Asia Minor", *Colossae in Space and Time, Linking to an Ancient City*, Göttingen, 2011, 180-211.
- Vitruvius** *Mimarlık Üzerine On Kitap*, çev. S. Güven, İstanbul, 1990.
- Wilson 2010** M. Wilson, *Biblical Turkey, A Guide to the Jewish and Christian Sites of Asia Minor*, İstanbul, 2010.